

СОЁЛЫН ӨВИЙН ТӨВ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТУУХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN MONGOLIA

ҮИИ ДЭВТЭР
БУЛГАН АЙМАГ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

ҮИИ ДЭВТЭР
БУЛГАН АЙМАГ

Зохиогч:
Г.ЭНХБАТ
Б.ДАВААЦЭРЭН
Р.БОЛД

Гэрэл зургийг:
Б.ДАВААЦЭРЭН
П.ЧИНБАТ

Гар зургийг:
А.МӨНГӨНЦООЖ
М.НЯМБАТ

Дизайнер:
Б.АЛТАНСҮХ

Орчуулагч:
Ц.ЦОЛМОН

Зохиогчийн эрх хамгаалагдсан. © 2012,
Соёлын өвийн төв, Улаанбаатар, Монгол улс

Copyright © 2012 by the Center of Cultural
Heritage, Ulaanbaatar, Mongolia

Энэхүү цомгийг Соёлын өвийн төвийн зөвшөөрөлгүйгээр бүтнээр нь буюу хэсэгчлэн
хувилан олшруулахыг хориглоно.

Монгол улс
Улаанбаатар хот - 211238
Сүхбаатар дүүрэг
Сүхбаатарын талбай 3
Соёлын төв өргөө Б хэсэг
Соёлын өвийн төв

Шуудангийн хайрцаг 223
Веб сайт: www.monheritage.mn
И-мэйл: cch_fund@monheritage.mn
Утас: 976-11-312735

ISBN 978-99929-61-99-6

Боловсрол, Соёл,
Шинжлэх ухааны яам

Соёлын өвийн төв

Булган аймгийн
ЗДТГазар

Булган аймгийн
музей

ГАРЧИГ

Өмнөх үг	4
Удиртгал	5
Булган аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай	18
Булган аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил	34
Баян-Агт сум	35
Баяннуур сум	42
Бугат сум	45
Булган сум	50
Бүрэгхангай сум	53
Гурванбулаг сум	58
Дашинчилэн сум	64
Могод сум	69
Орхон сум	74
Рашаант сум	79
Сайхан сум	82
Сэлэнгэ сум	88
Тэшиг сум	93
Хангал сум	99
Хишиг-Өндөр сум	103
Хутаг-Өндөр сум	109
Булган аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт	115
Товчилсон үгийн тайлал	119
Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт	119

ӨМНӨХ ҮГ

БСШУЯ-ны харьяа Соёлын өвийн төв монгол нутагт оршин буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхан шатны байдлаар бүртгэн баримтжуулах, тоолох, хадгалалт хамгаалалт, ашиглалтын байдалд судалгаа хийх ажлыг 2008-2015 онд гүйцэтгэхээр төлөвлөн хэрэгжүүлж эхлээд байгаа билээ. Бид энэ ажлын хүрээнд Хэнтий, Сүхбаатар, Дорнод, Дорноговь, Говьсүмбэр, Сэлэнгэ, Дархан-Уул, Орхон, Булган, Өвөрхангай, Дундговь аймгийн нутагт ажиллаж 1800 орчим дурсгалт газрын дурсгалыг бүртгэн баримтжуулж, холбогдох мэдээллийг Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн сан болон нэр дурдсан аймгуудын бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалаад байна.

Соёлын өвийн төв олон нийтэд монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг сурталчилах зорилгоор Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалагдаж байгаа мэдээллийг дээрх ажлын үеэр цуглуулсан мэдээллээр баяжуулан гэрэл зургийн цуврал цомог хэвлүүлж байгаа билээ. Бид энэ удаа Булган аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг багтаасан 8 дахь цомгоо хэвлүүлэн та бүхний гар дээр өргөн барьж байна. Энэ удаагийн цомогт тус аймгийн нутагт орших түүх, соёл, шинжлэх ухаан, танин мэдэхүйн ач холбогдолтой 152 дурсгалт газрыг сонгон авч, байршлыг нь газрын зурагт байрлуулан товч тайлбарын хамт оруулж, сум тус бүрийн нутагт орших дурсгалын жагсаалтыг ард нь хавсаргалаа.

Энэхүү цомог нь эрдэм шинжилгээ, судалгааны зориулалттай бус зөвхөн түүх, соёлын дурсгалыг ард иргэдэд сурталчилан таниулах зорилготой гаргаж байгаа учир мэдээллийг товчлон оруулсан болно. Уншигч та Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар илүү их мэдээлэл авах, эсвэл энэхүү цомогтой холбоотой санал хүсэлт, шүүмж байвал манай байгууллагын хаягаар хандахыг хүсье.

Эртний түүх, соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч ард иргэд та бүхэн энэхүү гэрэл зургийн цомгоор дамжуулан Монгол нутгийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудтай танилцаж, тэдгээрийг хадгалж хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх үйлсэд өөрсдийн хувь нэмрээ оруулна гэдэгт итгэж байна.

Зохиогчид

FOREWORD

The Center of Cultural Heritage under the Ministry of Education, Culture and Science have planned to execute the registration, documentation, inventory making of historical and cultural immovable properties of Mongolia from 2008 to 2015, and it is being implemented since 2008. In the framework of this project, we have registered and documented immovable properties of 1800 cultural sites in Khentii, Sükhbaatar, Dornod, Dornogovi, Govisumber, Selenge, Darkhan-Uul, Orkhon, Bulgan, Övörkhongai, Dundgovi provinces and gathered the information into the state database for registration and information of cultural heritage.

Aiming to promote the awareness raising on historical and cultural immovable properties among public, the Center of Cultural Heritage has published the serial catalogue including the information and data of database for registration and information of cultural heritage and materials collected during the research works. This time we are introducing to you eighth publishment of photo catalogue including the historical and cultural immovable properties of Bulgan province. For this publishment of the catalogue historically, culturally, and scientifically valuable 152 immovable properties locate in Bulgan province were selected, including their brief descriptions and locations on the map, and the list of immovable properties of each soums of Bulgan province is attached in the back.

This catalogue is not for the academic use, it is to promote the public awareness for the better understanding of importance of preserving historical and cultural immovable properties.

Dear readers, if you have any suggestions, criticisms or if you want to find out more about the historical and cultural immovable properties of Mongolia, please contact us through the address of our organization. We believe that you by reviewing this serial catalogue, would greatly contribute for protection and preservation of our immovable properties and pass on to our future generations.

Authors

УДИРТГАЛ

Өнөөгийн дэлхий нийт хүн төрөлхтний түүхэнд бүтээгдэж бий болсон эдийн болон оюуны соёлын өвийг уламжлагдаж ирсэн хэлбэрээр нь биет ба биет бус соёлын өв хэмээн ангилан авч үзэж байна. Биет бус өвд оюуны соёлын бүхий л өв хамаарах бол биет өвд материаллаг түүхий эдээр бүтээгдсэн бүх дурсгал хамаарах ажээ. Биет соёлын өвийг хадгалагдаж буй орчин нөхцөл, эх төрхөөр нь хөдлөх ба үл хөдлөх дурсгал гэж хоёр хэсэгт хуваадаг байна.

1972 онд НҮБ-ын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллагын Ерөнхий бага хурлын 17 дугаар чуулганаар баталсан “Дэлхийн соёлын болон байгалийн өвийг хамгаалах конвенци”-д “Соёлын өв” гэдэг ойлголтыг үл хөдлөх гэдэг утгаар нь гурав ангилсан байдаг. Үүнд:

- Хөшөө дурсгал (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан, бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий уран барилга, сүрлэг чимэглэлийн уран баримал, уран зургийн бүтээл, археологийн олдвор, бичээс, агуй болон цогцолбор дурсгал)
- Архитектурын чуулга (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий салангид буюу нэгдмэл барилга байгууламж, уран барилгын цогцолбор)
- Дурсгалт газар (хүний болон хүн, байгалийн хамтарсан бүтээлүүд, мөн түүх, гоо зүй, угсаатны судлалын хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий археологи, түүхийн дурсгалт газрыг багтаасан бүс нутаг) гэж ангилсан байна.

Монгол Улсын нутаг дэвсгэр нь нэн эрт цагаас хүн нутаглаж ирсэн өлгий нутгийн нэг, Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн гол төв болж байсан учир тэдний бүтээн бий болгож үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар үлэмж баялаг орон юм. Манай улс 1992 оны Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал болон олон улсын соёлын өвийн талаарх нийтлэг ойлголтод нийцүүлэн 2001 онд шинэчлэн найруулж баталсан “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 3 дугаар зүйлд “... эртний хүний оромж, отог бууц, оршин сууж байсан ул мөрийг хадгалсан соёлт давхарга, ашигт малтмал олборлож, боловсруулж, үйлдвэрлэл эрхэлж байсан газар, булш хиргисүүр, бунхан, оршуулга, тахилын газар, хөшөө чулуу, хадны сүг зураг, бичээс зэрэг археологийн дурсгал; эртний хот суурины үлдэгдэл, балгас, хэрэм, цайз болон уран барилгын цогцолбор, сүм дуган, хийд, гудамж, талбай, байшин барилга зэрэг уран барилгын дурсгал; түүхэн хүмүүсийн амьдрал, үйл ажиллагаатай холбоотой байшин барилга ...; түүх, соёлын цогцолбор газар; эртний хүн, амьтан, бичил биетэн, ургамлын чулуужсан олдвор, ул мөр, тэдгээрийг агуулсан олдворт газар” зэрэг дурсгалуудыг үл хөдлөх гэх ангилалд хамаатуулан хуульчилсан байдаг.

Аливаа соёлын өв, тэр дундаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал бол тухайн улс орны соёлын түвшинг илэрхийлэх том үзүүлэлт болохын сацуу тусгаар тогтнолын баталгааны нэг гол баримт болдог. Энэ ч утгаараа хөдөө хээр оршин буй бүх төрлийн үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хайрлан хамгаалах явдал бол аль ч төр засгийн анхаарлын төвд байх ёстой асуудал юм.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах хууль, эрх зүй: Монголчууд эртнээс өөрсдийн болон бусдын өвөг дээдсийн бий болгож бүтээсэн түүх, соёлын аливаа дурсгалд хүндэтгэлтэй хандаж олон арга хэлбэрээр хамгаалж ирсэн баялаг уламжлалтай ард түмэн. Түүхийн шаралсан хуудсанд “эртний булш, хиргисүүрийг ухаж сүйтгэсэн хүнийг тодорхой тооны адуу малаар торгох зэрэг шийтгэл оноож байсан” тухай цөөнгүй баримт тохиолддог. Түүнчлэн үр хүүхэддээ эртний дурсгалт зүйлийг хөндвөөс “чөтгөр сэрнэ, чөтгөр дагана, сүнс нь хорогдоно, нүд чинь сохорно, гар чинь татна, муу зүйл тохиолдоно...” гэх мэтээр сургаж тэдгээрт аль болох хүндэтгэлтэй хандах сэтгэлтэй болгон хүмүүжүүлдэг байсан уламжлал эдүгээ ч хөдөө орон нутаг бий.

Монгол улсад соёлын өвийг хамгаалах талаар төрийн цэгцтэй бодлого Ардын хувьсгал ялсны дараагаас боловсорч иржээ. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд “дэлхий дахины улсын бичиг судрын сан ба музей үзмэрийн зүйлийг хураах ... монгол үндэстэнд холбогдох бичигтэй хөшөө, чулуун зураг зүйлүүдийг хамгаална” гэж заасан байдаг нь төрөөс соёлын өвийн талаар баримтлах анхны эрхзүйн баримт болжээ. 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлжээ. Уг дүрэмд “Монгол улсын хязгаар дотор буй хуучны бүх дурсгал болох зүйл цөм Монгол улсын өөрийн хөрөнгө мөн” хэмээн заасан байдаг. Энэхүү дүрмийн ихэнх зүйл заалт нь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалахад чиглэсэн байдгийг дурдууштай.

Дээрх дүрмээс хойш 30 гаруй жилийн турш түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах талаар төрөөс ямар нэг эрхзүйн баримт бичиг батлан гаргаагүй нь нэг талаас монгол нутгийг бүхэлд нь хамарсан эртний дурсгалуудын талаарх бүртгэл судалгаа дутмаг байсан, нөгөө талаас дэлхий нийтийн соёлын өвд хэрхэн хандах хандлага бүрэн төлөвшиж тогтоогүй байсантай холбоотой юм.

1970 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлсийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарчээ. Энэ хууль бол монголчуудын хэдэн зууны турш хадгалж ирсэн болон бүтээн туурвиж ирсэн түүх, соёлын дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлан шинжлэх, сэргээн засварлах, сурталчилах зэрэг бүхий л харилцааг цогцоор нь зохицуулсан бие даасан анхны хууль байв. “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарснаар урьд өмнө ард иргэдийн дунд үнэ цэнэ, ач холбогдол нь төдийлөн танигдаагүй байсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх ойлголтыг өөрчилж хүн бүрийг эдгээр дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах, хадгалж хамгаалах үйл ажиллагаанд гар бие оролцох зэргээр үүрэг хариуцлагатай байх нөхцлийг бүрдүүлсэн юм. Хуулийн хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан 1970-1994 оныг хүртэлх хугацаанд Монгол улсын төр түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинээр нээж бүртгэх, судлах, сэргээн засварлах чиглэлээр жил алгасалгүй олон ажил зохиож, түүнд зарцуулах хөрөнгийн хэмжээг жил бүр нэмэгдүүлж байв. Энэ 20 гаруй жилийн туршид төрөөс авч хэрэгжүүлсэн олон ажлын үр дүн болон соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч хүмүүсийн уйгагүй хөдөлмөрийн үр шим Монголчуудыг дэлхийд гайхуулах соёл иргэншилтэй ард түмэн болохыг батласан юм.

Манай улс 1990 оноос дэлхий нийтийн хөгжлийн замд эргэлт буцалтгүй орж урьд өмнө үйлчилж байсан хууль, эрхзүйн баримтуудаа олон улсын нийтлэг зарчимд нийцүүлэн шинэчлэн баталж эхэлсэн билээ. 1992 онд УИХ-аас баталсан шинэ Үндсэн хуулинд “Монголын ард түмний түүх, соёлын дурсгалт зүйл, шинжлэх ухаан, оюуны өв төрийн хамгаалалтад байна” хэмээн заасан билээ. Энэ үзэл баримтлалд нийцүүлэн 1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлсэн байна. Энэ хууль нь зах зээлийн харилцаанд шилжиж байсан манай улсын хувьд түүх, соёлын дурсгалын талаарх харилцааг зохицуулах гол хууль болоод зогсохгүй түүнээс хойш батлагдан гарсан олон хуулийн түүх, соёлын дурсгалтай холбоотой заалтыг нөхөхөд чухал эрхзүйн баримт болж байжээ. 1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-д хэд хэдэн удаа нэмэлт өөрчлөлт хийсний эцэст 2001 онд утга соёлын өвтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан заалтуудыг нэмж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон батлан гаргаж эдүгээ хүртэл мөрдөж байна. Энэ хууль нь монголчуудын соёлын өвийг анх удаа цогц байдлаар нь хамгаалах хуулийн орчин бий болгосноороо түүхэн ач холбогдолтой болсон юм.

Эдүгээ монгол улс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт, хамгаалалт, судалгаа, ашиглалттай холбогдолтой харилцааг “Соёлын өвийг хамгаалах тухай” болон “Соёлын тухай”, “Газрын тухай”, “Ашигт малтмалын тухай”, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” зэрэг хуулиудад туссан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой зүйл заалтын дагуу зохицуулж байна. Энэ бүх хуулиудын зохих зүйл заалтууд нь Монгол улсыг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хамгаалах талаар эрх зүйн цогц орчинтой болсныг харуулж байна.

Монгол улс дэлхий нийтийн хөгжлийн чиг хандлагатай хөл нийлүүлэн алхаж байгаагийн хувьд олон улсын соёлын өвийг хамгаалах чиглэлээр батлан гаргасан баримт бичиг, гэрээ, конвенцид хүндэтгэлтэй хандаж, хүлээн зөвшөөрч, идэвхитэй оролцсоор ирсэн билээ. Манай улс өнөөдрийн байдлаар 1964 онд “Зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлийг хамгаалах тухай” 1954 оны Гаагийн хэлэлцээрт, 1990 онд ЮНЕСКО-ийн 1972 оны “Дэлхийн өвийн конвенци”-д, 1991 онд ЮНЕСКО-ийн 1970 оны “Соёлын эд зүйлийг хууль бусаар импортлох, экспортлох, өмчлөх эрхийг шилжүүлэхээс сэргийлэх тухай конвенци”-д, 2005 онд ЮНЕСКО-ийн 2003 оны “Биет бус соёлын өвийг хамгаалах тухай конвенци”-д тус тус нэгдэн орж, эдгээр баримт бичгүүдийн үзэл санаа, үндсэн зарчим, шаардлагуудыг соёлын өвийг хамгаалах хууль, тогтоомжууддаа тусгаж, хамтын нийгэмлэгийн өмнө хүлээсэн үүргээ амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл, судалгаа. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинжлэн судлах ажил 1889 онд Оросын эрдэмтэн Н.М.Ядринцевын Орхон голын хөндийд хийсэн хайгуул судалгааны ажлаар эхэлсэн гэж үздэг. Тэр цагаас хойш 120 гаруй жилийн турш Орос, Финлянд, АНУ, Унгар, Япон, Турк, Франц, Герман, Солонгос, Хятад

зэрэг дэлхийн олон орны эрдэмтэн судлаачид манай үндэсний боловсон хүчнүүдтэй хамтран эртний түүх, соёлын дурсгалыг түүх, соёл, угсаатны зүй, археологийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйн дагуу судалсаар иржээ. Энэ ажлуудын үр дүнд монгол орны нутаг дэвсгэр дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлс нь хүн төрөлхтний хөгжлийн түүхийн салшгүй нэг хэсэг, өвөрмөц соёл иргэншлийн улбаа болохыг баталжээ. Түүнчлэн үл хөдлөх дурсгалын арвин баялаг мэдээллийн санг бий болгосон байна.

Аливаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулах ажил бол тухайн дурсгалыг хадгалж хамгаалах чиглэлээр явуулж буй анхан шатны ажил юм. Дурсгалын хэлбэр төрх, хэмжээ, орчны нөхцөл байдал, ашиглалтын байдал, эвдрэл гэмтэл зэргийг нарийвчлан тодорхойлж, гэрэл зураг, дүрс бичлэг, гар зургаар баримтжуулан мэдээлэл цуглуулах явдал бол бүртгэн баримтжуулах ажлын гол зорилго болно. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг үнэн зөв бүртгэж баримтжуулснаар соёлын өв, түүний үнэ цэнэ, хувьсал өөрчлөлтийн талаар тодорхой мэдээлэл олж авах, хүмүүсийн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах хүсэл сонирхолыг нэмэгдүүлэх, тэдний оролцоог дээшлүүлэх, соёлын өвд гарч буй өөрчлөлтийг хянах боломжоор хангагдах, төрийн байгууллагуудыг бодит мэдээллээр хангах зэрэг олон ач холбогдол давуу талтай юм.

Монгол улсын хувьд түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэж баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх ажлыг 1921 оны ардын хувьсгалын дараахнаас эхэлсэн юм. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд хуучны түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж баримтжуулах, хамгаалах үүрэг туссан байдаг. Энэ үүргийнхээ дагуу 1922 онд Судар бичгийн хүрээлэнгээс эрхлэн өнөөгийн Төв, Архангай, Булган, Өвөрхангай аймгийн нутгаар хайгуул шинжилгээний ажил хийж Сарьдагийн хийд, Эрдэнэзуу, Баруун хүрээ зэрэг уран барилгын дурсгалыг бүртгэж гэрэл зургаар баримтжуулж байжээ. Судар бичгийн хүрээлэн 1935 оноос эхлэн хошуудад орон нутаг судлах товчоо байгуулан өөрийн төлөөлөгчийг сонгон суулгаж, идэвхитэй гишүүдийг элсүүлэх ажил зохион байгуулж, түүх, соёлын дурсгалын тухай мэдээ арвин ихээр цуглуулж хуримтлуулж байжээ.

Судар бичгийн хүрээлэнд 20-иод жилийн турш хуримтлагдсан түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээ сэлт, бүртгэл судалгааны хэрэглэгдэхүүнүүдийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эмхлэн цэгцэлж “Монгол Ард Улсын археологийн картын сан” зохиох ажлыг 1941 оны сүүлээр ШУХ-ийн Түүхийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан Х.Пэрлээ тэргүүлэн хийж жил бүрийн археологийн хайгуул малтлага судалгааны үр дүнгээр байнга нэмэн баяжуулсаар байжээ. Энэ сан бол Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл-мэдээллийн анхны сан байсан бөгөөд эдүгээ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн санд хадгалагдаж байна.

Монгол улсад соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх нэгдсэн тогтолцоо 1996 оноос бүрдэж эхэлсэн гэж үздэг. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийн 2 дугаар бүлэгт Монгол улс нь түүх, соёлын дурсгалын Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан /УНБМС/-тай, тэр нь шаталсан тогтолцоотой байхаар орсон байна. Энэ заалтын дагуу “Соёлын өвийн төв байгуулах тухай” Соёлын сайдын 1996 оны 07 дугаар тушаал гарч Музейн үзмэр сэргээн засварлах урлангийн орон тоо, төсөвт багтаан түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн УНБМС-г байгуулахаар шийдвэрлэжээ. Энэ сан тухайн үеийн Соёлын яаманд цуглараад байсан түүх, соёлын дурсгалт зүйлстэй холбоотой судалгаа, тайлан, мэдээ зэрэг эх хэрэглэгдэхүүнийг татан авч, анхны бүрдүүлэлтээ хийж байжээ. Эдүгээ соёлын өвийн УНБМС нь олон улсын нийтлэг зарчмын дагуу монгол нутаг дахь соёлын өвийг түүх, соёлын хөдлөх, үл хөдлөх /соёлын биет өв/, утга соёлын /соёлын биет бус өв/ гэсэн 3 хэсэгт ангилж мэдээллийн сан бүрдүүлж байна. УНБМС түүх, соёлын дурсгалын бүрдүүлэлтийг хийхдээ 1996 онд ИКОМОС-ын Ерөнхий Ассамблейн 11 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ИКОМОС-ын зарчим”-ыг баримтлахын сацуу өөрийн орны онцлогт тохирсон аргачлал боловсруулан ажилладаг.

1996-1999 онд “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд хээр хөдөө орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээлэл цуглуулах зорилгоор хэд хэдэн чиглэлээр зохион байгуулсан хээрийн шинжилгээний экспедицид СӨТ-ийн мэргэжилтэн судлаачид гар бие оролцож дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын байдал, засаг захиргааны харьяалал, эвдрэл гэмтлийн талаар нэлээд мэдээлэл хуримтлуулсан билээ. Энэ мэдээллүүд нь тухайн үедээ УНБМС дахь үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл мэдээллийн хэсэгт

томоохон мэдээлэл бүрдүүлэлтийн ажил болсон бөгөөд, эдгээр мэдээллийг ашиглаж 1998 онд “Улс, аймаг, нийслэлийн, хамгаалалтад байх үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчилж, “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг анх удаа боловсруулан хэрэгжүүлсэн юм.

Өнөөдөр манай улсад ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Палеонтологийн хүрээлэн, Нүүдлийн Соёл Иргэншлийг судлах Олон улсын хүрээлэн, Монголын Үндэсний музей, МУИС-ийн Археологи-Антропологи тэнхим, МУБИС-ийн Түүхийн тэнхим, МУИС-ийн Улаанбаатар сургуулийн Археологийн тэнхим, “Чингэс хаан” дээд сургууль зэрэг мэргэжлийн байгууллагууд хууль, журмын дагуу археологи, палеонтологийн хайгуул, малтлага судалгаа хийж түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаар арвин мэдээлэл хуримтлуулж байна.

Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1941 оны 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлсийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг баталж, түүний 2 дугаар хавсралтад нэр бүхий 15 дурсгалыг улсын нэгдүгээр зэрэглэлийн хамгаалалтад, 16 дурсгалыг улсын хамгаалалтад байхаар шийдвэрлэжээ. Энэ жагсаалт бол Монгол улс анх удаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаа төрийн хамгаалалтад авсан түүхэн шийдвэр байсан юм.

1970 онд АИХ-аас “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарсны дараа буюу БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор “БНМАУ-ын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ыг баталж, улсын хамгаалалтад 21 дурсгал, орон нутгийн хамгаалалтад 106 дурсгалт газрыг оруулсан байна. Энэхүү 420 дугаар тогтоолоор улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан дурсгалуудад түүхэн үйл явдал, бие хүмүүсийн дурсгалд зориулан болгосон хөшөө, багана, ханын самбар зэрэг дурсгалыг эртний булш хиргисүүр, хот хэрмийн үлдэгдэл, хүн чулуун болон буган чулуун хөшөө дурсгалтай хамтатган хамгаалалтад авсан байна.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг шинэчлэн баталсантай холбогдуулан дээрх жагсаалтыг тус хуулийн үзэл баримтлал, нэр томъёонд нийцүүлэн дахин шинэчилжээ. 1994 оны Засгийн газрын 233 дугаар тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр батлагдсан энэ жагсаалтад нийт 93 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 287 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тусгасан байна. Энэ жагсаалтад зөвхөн эртний түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамрагдсанаараа онцлогтой юм.

1995-1997 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж, шинээр аймаг, сум байгуулснаас болж улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх дурсгалын оршин буй засаг захиргааны нэгжийн нэрийг өөрчлөх шаардлага урган гарчээ. Түүнчлэн мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын үйл ажиллагааны үр дүнд улсын хамгаалалтад зайлшгүй байвал зохих дурсгал цөөнгүй илэрч олдсон байна. Энэ шаардлагын үүднээс Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад 120 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 233 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад тус тус авчээ.

ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн хорооноос 2004 онд Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрыг, 2011 онд Монгол Алтайн нурууны хадны зургийн цогцолборыг хүн төрөлхтний соёл, иргэншлийн түүхийн олон улбааг хадгалсан дурсгалтай, тэдгээр нь дэлхий дахинд нийтлэг үнэ цэнэтэй гэж үзэн дэлхийн соёлын өвд бүртгэн авсан билээ. Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газар нь 121,967 га газрыг хамардаг бөгөөд энэ бүс нутагт 100 гаруй дурсгалт газарт 1350 орчим нэгж ширхэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал оршдог байна. Эдгээр дурсгалын дотор өмнө нь улс, аймгийн хамгаалалтад орж байсан цөөнгүй дурсгал хамрагдсан юм.

1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийг 2001 онд УИХ-аас “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон өөрчлөн найруулж баталсан юм. Монгол улсын нутагт сүүлийн 10 гаруй жил явуулсан археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлсэн бөгөөд тэдгээрийг зайлшгүй

хамгаалах шаардлага тулгарсан, түүнчлэн зарим дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтаас улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулах шаардлага урган гарсан зэргээс үүдэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалтыг 2008 онд дахин шинэчлэн баталжээ. Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан уг жагсаалтад 175 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 275 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад авахаар оруулсан байна. Энэ жагсаалтад түүх, соёлын ач холбогдол өндөртэй, цаашид хамгаалалтад авч, урт хугацаанд тогтвортой судалгаа, шинжилгээний ажил хийх шаардлагатай 15 дурсгалыг аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын жагсаалтаас хасч улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулсан ба шинээр 40 дурсгалыг улсын хамгаалалтын жагсаалтад, 57 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад тус тус нэмж тусгажээ. Мөн анх удаа палеонтологийн дурсгалт газрыг хамруулсан байна.

Дурсгалт газрын хамгаалалтын цэс. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 16.6 дахь заалтад “Эртний хот, суурины үлдэгдэл, байшин барилга, цогцолбор зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн сүр барааг хадгалах зорилгоор эргэн тойронд нь 0.1-3 км-ийн хамгаалалтын бүсийг Засгийн газар тогтоож болно” гэж заажээ. Энэхүү заалтын дагуу түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийг төлөөлж чадах байдал, түүх, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол, улсын хамгаалалтын зэрэглэл зэргийг харгалзан үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсийг тогтоож эхэлжээ. Засгийн газрын 1997 оны 241 дүгээр тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийг 9,69 км.кв талбайтай байхаар тогтоосон нь анхны хамгаалалтын бүстэй дурсгал болсон юм.

2001 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-д нэмэлт өөрчлөлт оруулж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон шинэчлэн баталсан бөгөөд уг хуулийн 17.6, 17.7, 17.8 заалтад түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоож байх тухай асуудал хэвээр тусгагдаж, талбайн хэмжээг тогтоосон заалтыг хассан байна. Засгийн газар “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн холбогдох заалтыг үндэслэн:

- 2001 оны 96 дугаар тогтоолоор Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүм, Богд хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Дамбадаржаа хийд, Гэр хэлбэрт модон дуганууд буюу Дашчойлин хийд, Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2002 оны 71 дүгээр тогтоолоор Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Билгэ хаан, Культегины хөшөө, мөн аймгийн Хотонт сумын нутагт орших Хар балгас, Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзийт сумын нутагт орших Төвхөн хийд, Төв аймгийн Баян сумын нутагт орших Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг,
- 2003 оны 190 дүгээр тогтоолоор Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын нутагт орших Уушигийн өвөрийн буган чулууны цогцолбор, Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Аваргын балгас, Төв аймгийн нутагт орших Манзуширын хийд, Улаанбаатар хотын Баянзүрх дүүргийн нутагт орших Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийг,
- 2004 оны 126 дугаар тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Баруун хүрээний туурь, Булган аймгийн Рашаант сумын нутагт орших Хөгнө тарнийн дээд доод хийдийн туурийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 70 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Цогт тайжийн Цагаан байшин, бичигт хөшөө, мөн сумын нутагт орших Хар Бухын балгасны хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 123 дугаар тогтоолоор Архангай, Өвөрхангай, Булган аймгийн нутагт орших Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг
- 2009 оны 135 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт орших Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт орших Өнгөтийн цогцолбор дурсгал, Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал, мөн аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал, Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал, Хэрлэн сумын нутагт орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор, Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутагт орших “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (өнөөгийн Дүрслэх урлагийн музей Б.Д),

- Баянзүрх дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших Ардын Намын Төв Хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан түүхт барилгын (өнөөгийн Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей Б.Д) хамгаалалтын бүсийг
- 2011 оны 101 дүгээр тогтоолоор Сэлэнгэ аймгийн Баруунбүрэн сумын нутаг дэвсгэрт орших Амарбаясгалант хийдийн хамгаалалтын бүсийг
 - 2011 оны 271 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Баяннуур сумын Улаан хэрмийн Шороон бумбагарын хамгаалалтын бүсийг
 - 2012 оны 104 дүгээр тогтоолоор Төв аймгийн Борнуур сумын нутаг, Ноён уулын Сүжигтийн ам, Батсүмбэр сумын нутаг, Ноён уулын Зурамт, Журамтын ам, Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын Балгасан талд орших Хүннүгийн язгууртны дурсгалт цогцолбор газрын хамгаалалтын бүсийг тус тус тогтоожээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын өнөөгийн байдал, авч буй арга хэмжээ. Хээр хөдөө оршиж байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын өнө удаан жил хадгалагдахад байгалийн болон нийгмийн хүчин зүйлс ихээхэн сөрөг нөлөө үзүүлсээр иржээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал нь байгаль дээр ил задгай оршиж байдгийн хувьд их бага хэмжээний эвдрэл гэмтлийг өөртөө агуулж байдаг. Ялангуяа чулуун дурсгал нь орчны температурын хэлбэлзлэл, салхи, ус болон химийн идэвхтэй бодисууд, ургамал, амьтнаас ялгарах органик бодисуудын нөлөөгөөр ан цав гарах, хагарч гэмтэх, хуурч унах, үйрч бутрах, зэргээр анхны төрх байдлаа алдаж гэмтдэг байна. Мөн газар хөдлөлт, гал түймэр, үер ус, хүчтэй цасан болон шороон шуурга гэх мэт байгалийн гамшигт үзэгдэл нь дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй байгалийн хүчин болдог ажээ.

Агаарын хэлбэлзэл, салхи нь чулууны бүтцийг сийрэгжүүлж физик өгөршилд оруулахаас гадна өгөршиж суларсан чулууны мөхлөг ан цав хооронд ус (хур тунадас) орж тогтон халуун хүйтний хэлбэлзлийг даган хайлж хөлдөхдөө тэлж агшин ан цавыг ихэсгэн механик өгөршилт үүсгэсэн байдал манай ихэнх хөшөө чулуун дурсгалд олонтаа тохиолддог.

Түүх, соёлын дурсгалд нөлөөлөх нийгмийн хүчин зүйлд бусдын соёлыг үл хүндэтгэх, хотжилт суурин иргэншил болон нүүдлийн ахуйг дагасан нөлөөлөл, хүн амын сийрэг байдал, эдийн засгийн хомсдол, үйлдвэржилт, оновчгүй бодлого, төлөвлөлт, шашин шүтлэг, буруу аргаар хамгаалах, сэргээн засварлах, хүний санамсаргүй болон санаатай үйл ажиллагаа зэрэг ордог. Сүүлийн жилүүдэд хүмүүсийн сүсэг бишрэлдээ хөтлөгдөн хөшөө чулуунд элдвийн тос түрхэх, хадаг яндар уяж байгаа нь уг дурсгалын насыг богиносгох хохиролтой үйлдэл болдог ажээ. Тухайлбал хөшөө дурсгалд хадаг яндар уяснаар түүнд чийг хуримтлагдаж агаарын хэмийн нөлөөгөөр чулуулгийн гадаргууд хүчтэй нөлөө үзүүлэх, хорхой шавьж үүрлэн элдэв төрлийн хүчиллэг ялгадас ялгаруулан чулуулгийн мөхлөгт сөрөг нөлөө үзүүлдэг байна.

Соёлын өв, түүх, соёлын дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах нийгмийн төлөвшил бүрэлдээгүй энэ үед хадны сүг зураг, эртний хөшөө чулуун дурсгалыг аж ахуйн зорилгоор ашиглах, эртний бичээс, хадны сүг зурган дээр элдэв бичээс бичих, өнгө зүсийг өөрчлөх, нураах, булш, хиргисүүр, тахилын байгууламжийг олз ашиг олох зорилгоор ухах, малтах зэрэг зохисгүй байдал их гарч байна.

Монгол улс өөрийн нутаг дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхны хэлбэр төрхөөр нь хадгалан үлдэх, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хамгаалалтын анхны ажлуудыг 1940-өөд оноос эхлэн өнөөг хүртэл хийж иржээ. 1944 онд Эрдэнэ Зуу, Амарбаясгалант зэрэг уран барилгын дурсгалуудыг сэргээн засварлах ажлыг, 1960-1961 онд Чойжин ламын сүм, Богд хааны Ногоон ордон зэргийг сэргээн засварлах ажлуудыг хийсэн байна.

1971 онд Барилгын зургийн төв институтэд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн зураг төсөл, эрдэм шинжилгээний товчоо”-г, 1973 онд Соёлын яамны харьяанд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн засварын газар”-ыг тус тус байгуулсан бөгөөд 1976 онд дээрх хоёр газрыг нэгтгэн “Түүх, соёлын дурсгалыг сэргээн засварлах газар” гэсэн бие даасан байгууллагыг байгуулжээ. Энэ байгууллага 1995 оны хүртэлх хугацаанд Монголын уран барилгын томоохон дурсгалууд болох Эрдэнэ зуу, Амарбаясгалант, Гандантэгчинлэн хийд, Богд Хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Цэцэн ханы ордон, Хачин ламын сүм, Чин ван Ханддоржийн байшин, Алтанбулаг дахь ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшин зэргийг мэргэжлийн түвшинд сэргээн засварлаж

байжээ. Үүний зэрэгцээ хөдөө орон нутгийн засаг захиргаа өөрсдийн нутаг дэвсгэр дээр байгаа үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах зорилгоор хайс хашаа барих, хаяг самбар байрлуулах зэргээр хөдөлгөөн өрнүүлж байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах ажлыг тодорхой бодлого, дэс дараалалтайгаар гүйцэтгэх, түүнд зарцуулж буй хандив, төсөв, хөрөнгийг үр бүтээлтэй зарцуулах зорилгоор “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг 1999-2005 онд хэрэгжүүлжээ. СӨТ-ийн сэргээн засварлагч, мэргэжилтнүүд түүхэн болон шинжлэх ухаан, урлаг уран сайхны өндөр ач холбогдол бүхий зарим хөшөө дурсгалын хэв дардсыг авах, хуулбар хийж улсын сан хөмрөгт хадгалах, зарим хөшөө чулуун дурсгалд бэхжүүлэлт консерваци хийх зэрэг ажлуудыг энэхүү хөтөлбөрийн хүрээнд хийсэн байна. Мөн сүм хийдийг сэргээн засварлах, хамгаалалтын хашаа, саравч барих, аянга зайлуулагчтай болгох зэрэг олон ажил энэ хөтөлбөрийн дагуу хийгджээ.

Дээрх хөтөлбөрийн хамрах хүрээг өргөтгөн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг аялал жуулчлал, дэд бүтэцтэй уялдуулан сурталчлах, соёлын өвийг сэргээн засварлах мэргэжилтэн бэлтгэх зэрэг асуудлыг иж бүрэн тусгасан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг шинээр боловсруулж Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор баталсан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг 2008-2015 онд хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж, зарим ажлуудыг холбогдох газрууд эхлүүлээд байна.

Монгол Улсын төр засгаас түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах чиглэлээр олон ажил боловсруулан хэрэгжүүлж байгаа хэдий ч зарим нэг ашиг хонжоо хайсан ухвар мөчид хүмүүсийн харгайгаар олон дурсгалт зүйлс эвдэн сүйдсээр байгаа билээ. Ийм баримтыг олноор нь дурдаж болно. Сайны хажуугаар саар болсон энэ бусармаг үйлдлийг таслан зогсоох, урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохион байгуулахад хөдөө орон нутгийн ард иргэдийн туслалцаа дэмжлэг туйлаас чухал болохыг шат шатны Засаг дарга, холбогдох байгууллагууд анхааралдаа авбал зохилтой.

Эцэст нь, эцэг өвгөдийнхөө үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалуудад хүндэтгэлтэй хандаж, олон арга хэлбэрээр хайрлан хамгаалж, сэргээн засварлаж хойч үедээ бүрэн бүтнээр нь өвлүүлэн үлдээх явдал бол өнөөгийн монголчууд бид бүхний эрхэм үүрэг мөн болохыг уншигч танд сануулья.

INTRODUCTION

The diversity of intellectual and physical cultural heritage derived from and created by humanity through the long historic period of time is classified into tangible and intangible cultural heritage by their forms and identities. Intangible cultural heritage is defined as the practices, representations, expressions, knowledge and skills, as well as the instruments, objects, artifacts and associated cultural spaces, and tangible cultural heritage includes all other physical objects such as monuments, historic buildings, statues, museum items and others which have significant historic and artistic value to Mongolia. Tangible cultural heritage is identified as movable and immovable properties characterized by their storage, mobility, sizes and associated significance with their origination.

As stated in the 1972 UNESCO “Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage” adopted by the 17th General Conference, the “Cultural Heritage” is classified into three subcategories by its immovable distinctions as follows:

- Monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archeological nature, inscriptions, cave dwellings and complex features, which are of outstanding universal value from the historic, artistic and scientific point of view
- Groups of building: groups or separate or connected buildings which, because of their architecture, homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science
- Sites: Works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view)

Mongolia is one of the richest countries with historical and cultural immovable properties, created by and derived from the nomadic people’s lifestyle of Central Asia, and transmitted from generation to generation. In 2001, Mongolia has revised its law on “Protect of Cultural Heritage” in accordance with the international cultural heritage protection standards and Mongolian Constitution of 1992. In the 3rd article of the law it states that, “...immovable properties include archeological findings such as shelter of ancient people, cultural layers of ancient settlement, a place used to be used for mining and industry, tumulus, grave, tomb, sacrificial sites, man stone, deer stone, archeological artifacts, rock paintings, rock inscriptions, ancient settlements, ancient ruins, ancient castles, ancient walls, complex of architecture, temples, monasteries, streets, squares (old and related with historical activity), apartments and buildings relevant to individuals and events significant in history, historical and cultural sites, fossils microorganisms, plants ancient animals, and paleontological sites.

State independency and culture is expressed by the cultural heritage, especially historical and cultural immovable properties. It is of utmost importance for our government to pay close attention to protect and safeguard the immovable properties of Mongolia.

Law and policies on protection of historical and cultural immovable properties: From the ancient times Mongolians have preserved and protected with respect historical and cultural heritage, created by the ancestors. People were fined with livestock for excavating and damaging ancient tumulus and tombs. Also the elders have been teaching and transmitting knowledge to younger generations about preserving and respecting the immovable historic properties. It is believed that “Those who damages the immovable historic properties inherited from their ancestors, would have bad luck, such as meeting with ghosts; lose eyesight or always having some problems” etc.

In 1921, after the People’s Revolution, state policy was formulated for protection of historical and cultural heritage. Institute of Language and Literature has developed its internal policy, that states “Institute to preserve and protect the rock inscriptions and rock paintings in Mongolia”. This policy remains as the first Mongolian act for historical and cultural protection. “Protection and Preservation Regulation for Historical and Cultural Heritage” was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. In the regulation it states that, “The historical and cultural heritage existing on Mongolian territory, shall be in possession of Mongolians”. Almost all paragraphs and articles of this

regulation adopted for immovable properties protection.

For almost 30 years since the adoption of the above policies Mongolian government didn't make any changes to it neither have adopted any new acts for historical and cultural heritage preservation. Possibly it's due to insufficient research, lack of people's awareness regarding the importance of protecting the historical and cultural heritage.

By the consent of the Presidium of People's Great Khural, the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic of Mongolia" was adopted in 1970, which was comprehensively and systematically included all cultural functioning relations and activities containing research, examination, conservation, preservation, promotion and dissemination of historical and cultural heritage created by Mongols. As a result, the awareness has risen among people by the certain degree, changed their attitude towards the cultural heritage and increased their respect and responsibility as well as their contribution on protecting and preserving it. The law was effective from 1970 to 1994, the period of time that Mongolian government has organized number of works for identifying, restoring historical and cultural immovable properties, along with discovering, registering, conserving and preserving them. Consequently, a number of activities and works were implemented on cultural heritage protection. Thus the outside world gradually started to get to know of Mongolian unique cultural heritage.

Since 1990, Mongolia has been developing democratic society. Accordingly the acts and laws were revised and combined with democratic concepts. Adopted by the State Great Khural, the cultural heritage as defined in the new constitutional law of 1992, "Mongolian people's historical and cultural heritage, science and intellectual property shall be under the State protection of Mongolia". In accordance with it, the State Great Khural adopted "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" in 1994. The law coordinated number of cultural relations combined with the concepts of democracy. And it defined the criterias of objects to be included into historical and cultural immovable properties. In 2001, after the several amendments made on "Protection Law of Historical and Cultural Properties of 1994", articles of protection of intangible cultural heritage were added and has changed to the "Protection Law of Cultural Heritage". Since 2001, the government has been enforcing "Protection Law of Cultural Heritage", in Mongolia. Cultural heritage protection and preservation is completely coordinated by this law.

Today, cultural heritage issues, particularly immovable properties matters are coordinated by some articles of the following laws, such as "Protection Law of Cultural Heritage", "Land", "Minerals", "Protected Areas", "Criminal law" etc.

Mongolia has signed in international agreements, charters and conventions for preserving and protecting the cultural heritage: "1954 UNESCO Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" in 1964; "1972 UNESCO Convention for the World Cultural Heritage" in 1990; "1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property" in 1991; and "2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" in 2005.

Registration and research of historical and cultural immovable properties: The first research and examination work on immovable historical and cultural properties in Mongolia started in 1889, by Russian researcher N.M Yadrintsev at the Orkhon River Valley. Since then, for over a hundred years, Mongolian researchers and scholars have done many research works and examinations on historical and cultural immovable properties based on the archeological and ethnological theories and methods, in cooperation with the researchers and experts of Russia, Finland, USA, Hungary, Japan, France, German, China, Korea and others. As a result of those research works, researchers and experts have come to the conclusion that immovable properties of Mongolia are indeed an important part in the history and culture. Also as a result of these research works, first information and registration database system for immovable properties was created.

Registration and documentation is considered as a primary step for protection of immovable heritage properties. Main objective of the registration and documentation is to identify the current value and status of immovable properties by determining their size, form, recent condition, damages and registering and

documenting them by photo, video and hand drawings. By collecting truthful information and making the correct registrations of immovable properties is essential to increase people's contribution on cultural heritage protection, to collect detailed information on cultural heritage, to examine and control the cultural heritage evolution (to compare past and current status), and to provide the right information to public, relevant government agencies and to raise their awareness.

After the People's Revolution, immovable properties registration and documentation started in Mongolia by the internal policy of Institute of Language and Literature "Institute for registration, documentation and protection of historical and cultural heritage". In accordance with it, the Institute has organized research works in Tuv, Arkhangai, Bulgan, Uvurkhangai provinces for registration and digital documentation of the "Saridagiin Khiid", temple monastery of "Erdene Zuu" and "Baruun Khuree". Since 1935, the Prefectural Research Centers were established in every province of Mongolia, and representatives and members were appointed. Therefore huge amount of relevant information and documents on historical and cultural heritage were gathered and recovered.

At the end of 1941, under the administration of Mr. Perlee (researcher and scientist of history of Mongolian Academy of Sciences) the Institute of Language and Literature collected "Archeological information database of Mongolia" and prepared a new form for cultural heritage research materials and information. This work has taken twenty years. And the database was developed and enhanced annually with new data of the archeological excavations and research works. "Archeological information database of Mongolia" was the first registration and information database for cultural heritage, and the data of the database has been kept and saved in Hand Written format at the Institute of Archeology of Mongolian Academy of Science.

The unified system for data and information database for the registration and documentation of historical and cultural heritage was created in 1996. In 1994, the State Great Khural adopted the new "the Law for Protection of Historical and Cultural Properties" combined with new constitution. In second paragraph of this law, it states that Mongolia needs to have a systematic Registration and Information State Database for Cultural Heritage". According to this article, in 1996 Minister of Culture made his 7th order to establish a Center of Cultural Heritage, thus the establishment of the registration and information state database was included in the budget. The database received the first registration and information of historical and cultural heritage from Ministry of Culture, which was previously collected by the Ministry. According to the international general principals, we are collecting historical and cultural heritage information by three basic categories, as movable, immovable and intangible cultural heritage. When we register and document historical and cultural heritage into the database, we refer to comply with ICOMOS Principles for the Recording of Monuments, Group of Buildings and Sites, ratified by the 11th ICOMOS General Assembly in 1996.

Through 1996-1999, in the framework of the creation of "Historical and Cultural Properties of Mongolia" guidebook, specialists and researchers of the Center of Cultural Heritage participated in the number of field research works and collected information on current status for immovable properties and their locality. As a result, most of the immovable properties information was collected into Registration and Information State Database of Cultural Heritage. Consequently, the "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties for State, Province" was revised, and "National Project for the Protection and Conservation of Historical and Cultural Heritage" was implemented in 1998.

Today, the Institute of Archeology, Institute of Paleontology of Mongolian Academy of Science, International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, National Museum of Mongolia, Department of Archeology and Anthropology at the School of Social Science, National University of Mongolia, Department of History at Mongolian State University of Education, Department of Archeology at University of Ulaanbaatar and "Chinggis Khaan" university are making legal archeological excavations and research works, and collecting the information for immovable properties.

Historical and cultural immovable properties in protection of state and province: "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. At its second appendix, the presidium has decided

to select 15 immovable properties as the first degree state protection, 16 immovable properties as a state protection. After adopting the “Law on Protection of Cultural Properties of People’s Republic Mongolia” in 1970, by the 420th resolution of 1971 by Council of Ministers of Mongolia, has adopted the “List of Protection of Historical and Cultural Heritage of People’s Republic Mongolia”, has selected 21 immovable properties for the state protection, and 106 immovable properties for provincial protection. According to this 420th decision, these immovable properties include statues built for memorial purposes of historical events and individuals, columns, and with tombs, tumulus, ancient settlements, ancient ruins, man stones, deer stones.

“List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised, according to the amendments of “Protection Law of Historical and Cultural Properties” of 1994. At the third appendix of 233rd decision, the Government of Mongolia has decided to select 93 immovable properties as a state protection, 287 immovable properties as a provincial protection, according to the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province and city Ulaanbaatar”. The list has specific rules for ancient historical and cultural properties.

In 1995-1997, the State Great Khural amended the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance”, and established new administrative units. For this reason, the need to change the name of administrative units was required for the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province”. Also the number of discovered immovable properties by the science and research organizations were required to be included in the state protection. In 1998, by the 235th decision of Government, the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised. In accordance with it, 120 immovable properties were selected for the state protection, 233 immovable properties were selected for provincial level protection.

In 2004, the UNESCO World Heritage Committee inscribed Orkhon Valley Cultural Landscape on World Heritage List, including valuable historical and cultural heritages of human history. Orkhon Valley Cultural Landscape has over 100 cultural sites and about 1350 historical and cultural immovable properties, covering area of 121,967 hectares. Orkhon Valley Cultural Landscape has number of immovable properties selected to state and provincial protection.

“The Law for Protection of Historical and Cultural Properties of 1994” has been revised and changed to “the Law for Protection of Cultural Heritage” by the State Great Khural in 2001. As a result of the past 10 years archeological excavations and research works, the number of cultural properties were discovered, and further protection was required for the preservation of those properties. In accordance with it, the “List for Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised by the government in 2008. On May 14th of 2008, the protection list has been revised by the 175th resolution of Government, and 175 immovable properties were selected as the state protection, 275 immovable properties are under province protection. 15 immovable properties are included in the state protection. 40 immovable properties are under the state protection, 57 immovable properties under province protection. And for the first time, paleontological sites were selected in the protection list of the state and province.

Protection zone of immovable properties: In Paragraph 6 of article 16, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994”, “Government has set up 0.1-3 kilometers of protection zone around the historical and cultural immovable properties, such as remains of ancient cities and settlements, buildings, architecture complexes in order to provide the integrity and safety thereof”. In accordance with this article, setting up protection zones around the immovable properties oversaw their significance on history, culture, science and classification on state protection. By the 241st resolution of Government in 1997, first protection zone was set up around ruins of Kharkhorum city, capital of Mongolian Empire, covering an area of 9.69 square kilometers.

The “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” revised and changed to “Protection law of Cultural Heritage” by the State Great Khural, in 2001. Paragraphs 6, 7, 8 of article 17, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” re-entered into “Protection Law of Cultural Heritage” and the article for measurement of surrounding areas was removed

- By the 96th decision of 2001, the protection zones were set up around the Gandantegchinlen Khiid monastery, Monastery Geser, Green Palace of Bogd Khaan, Temple of Chojin Lama, Temple of Dambadarjaa, Temple of Dashchoilon (Wooden temples), Apartment of Chin Van Khanddorj.
- By the 71st decision of 2002, protection zones were set up around the inscribed monuments for Bilge Khan, memorial complex of Kültegin in Khashaat soum of Arkhangai province, ruins of Khar Balgas in Khotont soum of Arkhangai province, Tövkhön Monastery in Bat- Ölzii soum of Öwörkhongai province, inscriptions monument of Tonyokuk in Bayan soum of Töv province.
- By the 190th decision of 2003, the protection zones were set up around the complex of deer stone called place of Uushgiin Öwör in Burentogtokh soum of Khövsgul province, ruins of Avarga in Delgerkhaan soum of Khentii province, temple of Manzushir in Töv province, 2 stone columns of monastery Dari-Ekh in Baynzürkh district of Ulaanbaatar city.
- By the 126th decision of 2004, the protection zones were set up around the ruins of Baruun Khüree in Kharkhorin soum of Öwörkhongai province, remains of 2 temples of Khögnö Tarni in Rashaant soum of Bulgan province
- By the 70th decision of 2006, protection zones were set up around the inscriptions monument and building remains of Tsogtiin Tsagaan baishin, ruins of Khar Bukh in Dashinchilen soum of Bulgan province
- By the 123rd decision of 2006, the protection zones were set up around the Orkhon Valley Cultural Landscape as inscribed on World Heritage List, in Arkhangai, Öwörkhongai, Bulgan province
- By the 135th decision of 2009, the protection zones were set up around the paleontological sites of Ergeliin Zoon in Khatanbulag soum Dornogobi province, complex monuments of Öngöt in Altanbulag soum Töv aimag, complex monuments of Ikh Khöshhöt in Delgerkhaan soum Khentii province, complex monuments Öglögchiin Kherem, Rashaan Khad, Üzüür Tshohio in Batshireet soum of Khentii province, Baldan Bereeven temple and rock paintings in Ömnödelger soum of Khentii province, complex monuments of Dund Jargalant, complex of Tsetsen Khan palaces in Kherlen soum of Khentii province, historic building called “Öndör Khorshoo” (recent Fine Art Museum) in Chingeltei District of city Ulaanbaatar, historical building of Central Committee of People’s Party and People’s Government (recent Museum of the History of Ulaanbaatar)
- By the 101st decision of 2011, the protection zone was set up around the monastery Amar bayasgalant in Baruunbüren soum of Selenge province
- By the ... decision of 2011, the protection zone was set up around the Shoroon Bumbagar of Ulaan kherem in Bayannuur soum of Bulgan province
- By the 104th decision of 2012, protection zones were set up around the Sujigtiin am in mountain Noyon in Bornuur soum of Töv province, Zuramt and Juramtyn am in mountain Noyon in Batsumber soum, complex site of Khünnü noble (Xiongnu) in Balgasan tal in Öndör-Ulaan soum of Arkhangai province

Current status and implementation of works of the protection of historical and cultural immovable properties: Many of our historical and cultural immovable properties have already been destroyed by the human activities and natural and weather decays.

Stone monuments are damaged, cracked, disintegrated by water, wind, chemical substances and bacterial damages, which penetrates pores and capillaries of stone. And natural disaster as a quake, fire, water flood, snow and dust storm has damaged stone monuments. Most of the all immovable properties in Mongolia have damaged by water and component became more porous.

Social factors, such as disrespect to culture, urbanization, economic crisis, sparse population, industrialization, illogical policy, irrational planning, religious issues, wrong conservation and protection, human improper activities are damaging historical and cultural heritages.

Recently, physical damages of immovable properties have increased substantially, due to people’s

worship ceremonies. When people worship, they offer and spray milk, butter oil on stones, and wrap them with silk scarf, which have resulted in destruction of these stone monuments.

Today, social behavior has developed disrespect for historical and cultural heritage, people are making illegal excavations to find profits, that also causes destruction and damage for the immovable properties. Also writing letters or drawing images and symbols on ancient rock inscriptions and rock paintings take place.

Since 1940, Mongolia has been organizing number of research and conservation works on protection of immovable properties. In 1944, monastery Erdene Zuu and temple Amarbaysgalant were conserved and restored. In 1960-1961, temple of Chojjin Lama, Green Palace of Bogd Khaan were conserved and restored as well.

In 1971, the “Agency of Academy for Research and Scheme Planning of Historical and Cultural Property” was established in the Central Architectural Institute. In 1973, the “Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property” was established under the Ministry of Culture. In 1976, both organizations had united under the name of “Conservation and Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property”. Since that time until 1995, the organization have conserved many architectural buildings, such as Erdene Zuu, Amarbaysgalant, Gandantegchinlen, Green Palace of Bogd Khaan, temple of Chojjin Lama, complex of Tsetsen Khan palaces, monastery of Khachin Lama, apartment of Chin Van Khanddorj, historic buildings in Altanbulag relevant to the People’s Revolution etc. Also local administrations have built fences, put introduction boards near the immovable properties for protecting them.

Through 1999-2005, the “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” was implemented, organizing a systematic conservation and preservations of historical and cultural immovable properties.

Within the framework of this project, Center of Cultural heritage and its conservators and specialists have conserved and preserved immovable properties, made copies and replicas of properties for the storage in the state fund, which are of significant historical and scientific value to Mongolians. And in the framework of this project, number of works have been implemented, such as building fences, conserving monastery and temple buildings, setting up lightening arresters etc.

In 2007, the “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” adopted by the 303rd decision of government, for promoting the immovable properties combined with the infrastructure and tourism, and to build capacity of conservators on cultural heritage conservation. The project is planned to be implemented from 2008 till 2015. The work has started. .

Mongolian government is implementing number of works on protection of historical and cultural immovable properties, but it was being destroyed and damaged by the improper activities of people. To stop and prevent this illegal activities on historical and cultural immovable properties, the support of local people is essential.

In the end, we should always remember that our main priority and responsibility is to respect and protect our historical and cultural heritage and pass it on to the future generations.

БУЛГАН АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ТУХАЙ

Булган аймгийн товч танилцуулга. Булган аймаг нь Монгол орны умард хэсэгт, зүүн талаараа Орхон, Сэлэнгэ аймагтай, зүүн урд талаараа Төв аймагтай, урд талаараа Өвөрхангай аймагтай, баруун талаараа Архангай аймагтай, баруун хойд талаараа Хөвсгөл аймагтай, хойд талаараа ОХУ-ын АБНБУ-тай тус тус хиллэн 48.8 мян.км² газар нутаг эзлэн оршдог. Аймгийн төв нь Булган хот, Улаанбаатар хотоос 318 км зайтай.

Булган аймгийн газар нутаг нь Ардын хувсгалаас өмнө Халхын Түшээт хан аймагт, 1923 оноос Богд хан уулын аймагт тус тус харьяалагдаж байжээ. 1931 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 5 дугаар тогтоолоор Сэлэнгэ аймгийг байгуулахад тус аймгийн ихэнх газар нутаг Сэлэнгэ аймгийн харьяалагдаж байжээ. БНМАУ-ыг Ардын Сайд нарын Зөвлөлийн 1937 оны 33 дугаар тогтоолоор Булган аймгийг шинээр байгуулж Сэлэнгэ аймгаас Сайхан, Хантай, Сэлэнгэ, Булган, Сэлэнгэбүрэн, Хариун, Хангал, Цонхлон сумдыг, Төв аймгаас Бүрэгхангай, Авзага сумдыг, Хөвсгөл аймгаас Тэшиг, Хутаг-Өндөр, Намнан, Баян-Агт сумдыг, Архангай аймгаас Могод сумыг тус тус харьяалуулахаар шийдвэрлэжээ. 1938 онд Сэлэнгэ аймгаас Баруунбүрэн, Орхонтуул сумдыг нэгтгэсэн байна.

Өнөөдөр Булган аймаг нь Баян-Агт, Баяннуур, Бугат, Булган, Бүрэгхангай, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Могод, Орхон, Рашаант, Сайхан, Сэлэнгэ, Тэшиг, Хангал, Хишиг-Өндөр, Хутаг-Өндөр, гэсэн засаг захиргааны 16 сум, 49 баг, 1 тосгонтой. Тус аймагт халх ястан зонхилсон 58.5 мянган ард иргэд оршин сууж амьдарч байна.

Булган аймгийн газар нутаг нь эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай, өвлийн дундаж температур -19° - -24°С, зуны дундаж температур +14° - +19°С, жилд дунджаар 220-420 мм хур тунадас унадаг. Аймгийн нутаг дэвсгэрийн ихэнх хувийг тайгын цэвдэгт, намгийн цэвдэгт, хар шороо, хар хүрэн, нимгэн хар шороо, татмын, хээрийн хүрэн хөрс зонхилсон уулархаг газрын гадарга эзлэнэ. Аймгийн нутаг дээгүүр Сэлэнгэ, Орхон, Туул, Эг, Зэлтэр, Хануй зэрэг Монгол орны томоохон бүх гол мөрөн урсдаг. Нутгийн хойд хэсэгт Соёны нурууны зүүн захын салбар уулс, баруун, баруун урд хэсэгт Хангайн нурууны салбар уулс оршино. Булган аймгийн нутагт Харгал, Айрхан, Тэшиг, Цэгээн, Шарга гэх мэт том жижиг талбайтай 70 гаруй нуур бий. Түүнчлэн Хунт, Хульж, Хануй, Цагаангол, Чулуут, Хөөвөрийн зэрэг 30 орчим эрдэслэг рашаантай.

Тус аймгийг 1942 онд Хөдөлмөрийн гавьяаны улаан тугийн одонгоор шагнаж байжээ.

Булган аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судалсан тухай тойм. Булган аймгийн нутагт орших түүх соёлын дурсгалт зүйлсийг эртнээс шинжлэн судалсан нь тус аймгийн нутагт эртний нүүдэлчдийн үлдээсэн хот балгадын туйр олон байдагтай холбоотой юм. Эдгээр дурсгалаас анх 1870-аад онд Оросын эрдэмтэн А.Падерин одоогийн Дашинчилэн сумын нутагт буй Харбухын балгасыг олж судалснаар энэ бүс нутгийн түүх, соёлын дурсгалт зүйлсийг судлан шинжлэх ажил эхэлсэн ажээ. Үүний дараа буюу XIX зууны сүүлээр Оросын эрдэмтэн Д.Клеменц нар Монгол орноор олон талын судалгаа хийх явцдаа дээрх Харбухын балгас болон Цогтын Цагаан байшин зэргийг үзэж анхны эрдэм шинжилгээний тодорхойлолт бичсэн байна.

1894 онд Георг Хут Цогтын Цагаан байшингийн дэргэд босгосон гэрэлт хөшөөний монгол, төвд бичээсийг герман орчуулгын хамт нийтлүүлсэн бол 1933-1934 онд Оросын эрдэмтэн Д.Д.Букенич уг байшингийн үлдэгдэл орчимд бага хэмжээний малтлага судалгаа хийсэн мэдээ баримт байдаг.

1889 онд Оросын судлаач Н.М.Ядринцев одоогийн Могод сумын нутгаас нэгэн чулуун байгууламж илэрүүлэн олсон нь Хөл Асгат буюу Их асгатын дурсгал хэмээгдэн эрдэм шинжилгээний ном зохиолд нэрлэгддэг эртний түргийн үед холбогдох тахилын онгон байсан бөгөөд анхлан В.В.Радловын “Монголын эртний дурсгалын атлас” хэмээх бүтээлд хэвлэгджээ.

1909 онд Финляндын эрдэмтэн Г.И.Рамстедт Сайхан сумын нутаг Могойн шинэ ус хэмээх газар орших эртний Уйгур улсын хаан Моюнчурын тахилын онгоны цогцолбор болон тус сумын Сүүжийн даваа гэх газраас түрэг бичиг илрүүлэн олж судалжээ. Түүний олж нийтэлсэн Сүүжийн давааны

бичээсийг өнөө хир өөр судлаач олж үзэж чадаагүй байна.

Монгол нутаг дахь Уйгарын соёлын өөр нэг дурсгал бол тэдний барьж үлдээсэн хот суурин, хэрэм бэхлэлтүүд бөгөөд эдгээрийн нэг нь Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын (Магсаржав сангийн аж ахуйн) нутагт, сумын төвөөс 11 км, Сэлэнгэ мөрний хойд эрэгт орших Бай-балык хот юм. Энэ хэрмийн үлдэгдлийг нутгийн ардууд Бий-булаг хэмээн нэрлэдэг аж. Хэдийгээр уг хотын үлдэгдлийг судлаачид харьцангуй бага судалсан ч сурвалжийн мэдээ занги болон уг хотын үндсэн хэв шинж, түүвэр олдвор дэр үндэслэн он цагийг нь тогтоосон байна.

1920-иод оны сүүлээр ард олноо мэргэн гүн хэмээн алдаршсан М.Гомбожав өнөөгийн Гурванбулаг сумын Гурвалжин уулын энгэрээс түрэг бичгийн дурсгал олсноо хуулан авч Судар бичгийн хүрээлэнгийн дарга Ж.Цэвээндөгчээ. Ж.Цэвээн уг хуулбарыг Оросын эрдэмтэн А.Н.Самойловичид илгээж, тэр нь 1934 онд тайлж уншин хэвлүүлснээр Гурвалжин уулын бичээс эрдэм шинжилгээний эргэлтэд орсон байна.

1948-1949 онд Зөвлөлтийн нэрт археологич С.В.Киселев, Х.Пэрлээ нарын удирдсан “Монгол Зөвлөлтийн хамтарсан хээрийн шинжилгээний анги” Монголын эртний нийслэл Хархорум хотыг малтан шинжлэхийн сацуу Булган аймгийн нутаг орших Харбухын балгасын шороон овгоруудад бага хэмжээний малтлага хийсэн байдаг. Хожим Х.Пэрлээ 1961 онд хэвлүүлсэн “Монгол Ард улсын эрт дундад үеийн хот суурины товчоо” хэмээх бүтээлдээ Булган аймгийн нутагт орших Чин толгой, Эмгэнтийн хэрэм, Дэрсэн хэрэм зэрэг хэд хэдэн эртний хот суурингийн үлдэгдэлийг шинжилсэн үр дүнг оруулжээ.

1950-аад үед Монголын ууган археологчийн нэг Ц.Доржсүрэн Булган аймгийн Баян-Агт, Архангай аймгийн Хайрхан сумын заагт орших Шивээт улаан хэмээх цогцолбор дурсгалыг судлаж VI зууны үед холбогдуулан үзжээ.

1964 онд Польшийн эрдэмтэн Е.Трыярски өмнө нь О.Намнандоржийн мэдээлсэн Хишиг-Өндөр сумын нутагт орших Ар ханангийн түрэг бичээсийн үсэг-зурлагыг тайлан унших судалгаа хийснээ нийтлүүлсэн байна. Мөн энэ бичээсийг хожим нь С.Харжубай, С.Г.Кляшторный, Ц.Баттулга нарын судлаачид судалж нийтлүүлсэн байдаг.

1962-1964 онд “Монгол-Зөвлөлтийн хамтарсан чулуун зэвсгийн үе судлах анги” археологич Н.Сэр-Оджав, Д.Дорж, А.П.Окладников, А.П.Деревянко, В.В.Волков, В.Е.Ларичев нарын бүрэлдэхүүнтэй Архангай, Өвөрхангай, Булган, Төв аймгийн нутагт археологийн хайгуул судалгааны ажил хийж олон арван дурсгалыг давтан болон шинээр илрүүлэн олж бүртгэжээ.

1964 он Н.Сэр-Оджав, Д.Дорж, Болгарын судлаач С.Михайлов нарын бүрэлдэхүүнтэй “Сэлэнгийн шинжилгээний анги” Булган, Сэлэнгэ аймгийн нутгаар археологийн хайгуул, судалгаа хийж Могод, Бугат зэрэг сумдын нутгаас буган чулуун хөшөө, хүн чулуу, дөрвөлжин булш, хиргисүүр зэргийг олж илрүүлэн тодорхойлолт бичжээ.

1966 онд нэрт газарзүйч О.Намнандорж Дашинчилэн сумын Савангийн голын Хангидайн хаднаас эртний сийлмэл зураг, түрэг бичгийн дурсгалыг илрүүлэн олж нийтлүүлсэн бөгөөд түрэг бичээсийг хожим нь Б.Ренчин, Б.Базылхан, М.Шинэхүү, С.Г.Кляшторный, Л.Болд нарын эрдэмтэд судалж нийтлүүлсэн байна.

1970-аад онд МЗТСХЭ-ийн “Палеолит ба нүүдэлчдийн дурсгал судлах анги” Хөвсгөл, Увс, Архангай, Баянхонгор, Булган зэрэг аймагт археологийн малтлага, судалгаа хийж олон тооны дурсгал шинээр илэрүүлэн олжээ. Дээрхи хайгуул, судалгааны дүнд илэрч олсон Дашинчилэн сумын Арслантын хадны зураг, Орхон сумын буган хөшөөд, Баруун Могойн хадны зураг, Бүрэгхангай сумын Шовгор Зараагийн хадны зураг, Бугат сумын Бичигт хадны зосон зураг, Сайхан сумын Асган Дэвсэгийн буган хөшөөд зэрэг хүрэл зэвсгийн олон дурсгалуудыг В.В.Волков, Д.Цэвээндорж нар шинжлэн судлаж өөр өөрсдийн зохиол бүтээлдээ хэвлэн нийтэлсэн байдаг.

1976, 1977, 1979, 1986 онд “МЗТСХЭ-ийн бичээс судлалын анги” Булган аймгийн нутагт хайгуул, судалгаа хийж олон үед холбогдох түүх соёлын дурсгал илрүүлсний зэрэгцээ өмнө илрүүлсэн дурсгалуудыг дахин нягтлан харцуулах зэрэг ажил хийсэн байна.

1983 онд археологич Д.Наваан Бүрэгхангай сумын нутаг, Өвгөнт уулын энгэрт орших эртний нэгэн булш малтаж адууны тоног хэрэглэл, алтан ялтас зэрэг маш сонирхолтой эд өлгийн зүйлс олжээ. Тэрээр уг булшийг хүннүгийн үед холбогдуулан үзэж булшнаас гарсан алтан ялтсан дээрх тамга, тэмдгүүдийг хүннү нарын бичиг үсгийн дурсгал мөн хэмээн үзжээ.

1984 онд Хутаг-Өндөр сумын Тээл хэмээх нэртэй газар МЗТСХЭ-ийн шинжилгээний анги 5 булш малтан шинжилж хүний толгойг умар зүг, нүүрийг баруун тийш хандуулан хөлийг нь атийлгаж, бог малын дал, толгойг дагалдуулсан сонирхолтой зан үйл илрүүлсэн байна.

1987 онд “МЗТСХЭ”-ийн судалгааны анги ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан, археологич Д.Наваан, Т.Санжмятав, В.В.Волков нар Ховд, Булган, Архангай аймгийн нутагт олон үед холбогдох булш малтан судалсны зэргэцээ буган чулуун хөшөө, хадны зураг судлан тодорхойлолт бичсэн бөгөөд Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Хантай багийн нутаг Эгийн голын савд хүннүгийн үеийн 2 булш малтан судалж, засаж янзалсан бугын эвэр, ваарны хагархай зэрэг сонирхолтой олдворууд илрүүлсэн аж.

1990 онд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан, археологич Д.Баяр, Х.Лхагвасүрэн нарын бүрэлдэхүүнтэй Булган, Төв, Сэлэнгэ аймгийн нутагт ажилласан хээрийн шинжилгээний анги Сэлэнгэ сумын Ингэт толгойн 1 хүн чулууг үзэн тодорхойлолт хийхдээ нэгэн үе Монгол нутагт ноёрхлоо тогтоож байсан Кидан нарын соёлын дурсгал бололтой хэмээн үзсэн байна.

1993 онд Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Хантай багийн нутаг Эгийн голын сав газарт усан цахилгаан станц барих шалтгаанаар ШУА-ны Түүхийн хүрээлэнгийн судалгааны баг тэр орчмын археологийн дурсгалуудыг авран хамгаалах үүднээс малтан шинжилж эхэлсэн байна. Үүнээс хойш 2000 он хүртэл Франц, АНУ-ын судлаачидтай хамтарсан шинжилгээний ангиуд Эгийн голын савд нийт 251 км² талбайд хайгуулын ажил гүйцэтгэж түүхийн олон үед холбогдох 906 том жижиг дурсгал илрүүлэн олж бүртгэжээ. Үүний дотор чулуун зэвсгийн үеийн 28 бууц, хүрэл зэвсгийн үеийн хиргисүүр 389, дөрвөлжин булш 89, хадны зураг 3, буган чулуун хөшөө 1, хүннү булш 119, түрэг булш 3, дундад зууны үеийн булш 71, хадны оршуулга 1, эртний суурингийн үлдэгдэл 2, шинэ үед холбогдох төвд маанийн үсэгтэй чулуун хөшөө 201, сүм хийдийн турь 5 илрүүлэн судалсан бөгөөд нэг бүс нутгийг цогцоор нь судалсан нь эрдэм шинжилгээний хувьд чухал ажил болосон байна.

1996-1999 онд Г.Гонгоржав, Г.Энхбат нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний баг “Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд Булган аймгийн нутагт ажиллаж олон тооны дурсгалыг давтан болон шинээр бүртгэж, гэрэл зураг, гар зураг, дүрс бичлэгээр баримтжуулсан байдаг. Тэдний цуглуулсан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой мэдээ баримт, эх хэрэглэгдэхүүн эдүгээ СӨУНБМС-д хадгалагдаж байна.

1998 онд Монгол-Японы хамтарсан “Бичээс” төслийн судалгааны анги Дашинчилэн сумын нутагт орших Цогтын Цагаан байшингийн гэрэлт хөшөөний Монгол бичээс болон тус сумын нутагт орших Туул голын Бичигт шургуулга гэх газар орших Монгол, түвд, самгарьд, нанхиад бичээсүүдийг давтан судлаж нийтлүүлжээ.

1999 онд “Монгол-Францын хамтарсан палеолитын хээрийн шинжилгээний анги” Хутаг-Өндөр сумын нутагт хайгуул судалгаа хийж олон үеийн соёлт давхарга бүхий палеолитын сууринг шинээр нээн илрүүлж дараа жилээс нь Дөрөлж I, II сууринд малтлага судалгаа хийжээ.

2000 он ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан, археологич Ч.Ерөөл-Эрдэнэ Бүрэгхангай сумын нутаг Орхон голын хөндийд усан цахилгаан станц барих талбайд археологийн урьдчилсан хайгуул судалгаа хийж нийтдээ 60 орчим эртний булш, хиргисүүр, бичээс, хадны зураг тус бүр 1, төвд бичээстэй хөшөө чулуу 2 зэрэг түүх соёлын дурсгалт зүйлс илэрснийг газрын зурагт тэмдэглэн тодорхойлолт бичсэн байна.

2001 онд Дашинчилэн сумын нутаг Харбухын голын баруун эрэгт Монгол-Бельгийн хамтарсан судалгааны баг дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр малтан судлахад талийгаачийг газрын хөрсөн

дээр толгойг баруун тийш хандуулан тэнэгэр байдалтайгаар хэвтүүлэн тавьж шууд чулуугаар дарж оршуулсан байжээ. Энд оршуулгын ямар нэгэн эд өлгийн зүйл илрээгүй боловч дараас чулууны дундаас маш сайн хадгалагдсан хүрэл ойл олджээ.

2002 оноос “Хар бух” нийгэмлэгийн санхүүжилтээр ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн, Археологийн хүрээлэн хамтран Дашинчилэн сумын нутагт орших Харбухын балгасанд дахин малталт шинжилгээ явуулж судалгааны олон чухал хэрэглэгдэхүүн илрүүлсний зэргээс уг балгасыг Хятан улсын үед баригдсан болохыг баттай тогтоожээ.

Мөн түүнчлэн тус сумын нутаг дахь Чин толгойн балгасанд 2004 оноос эхлэн Монголын Үндэсний музей, Нүүдлийн Соёл Иргэншил Судлах Олон Улсын хүрээлэн, ОХУ-ын ШУА-ын Сибирийн салбарын Монгол, Түвд, Буддын судлалын хүрээлэн хамтран малталт судалгаа явуулан эртний бичиг үсгийн холбогдолтой чухал олдворуудыг олж нийтлүүлжээ.

2002 онд Монгол-Орос-Америкийн хамтарсан чулуун зэвсгийн судалгааны экспедици Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Уныт багийн нутаг Төлбөрийн голын дагуу нарийвчилсан хайгуул хийж хуучин чулуун зэвсгийн үеийн 19 бууц сууринг олж илрүүлсэн бөгөөд 2006 оноос Монгол-Оросын хамтарсан чулуун зэвсгийн судалгааны анги Төлбөрийн голын 4-р сууринд археологийн малтлага судалгааны ажил хийж байна.

2009 онд профессор А.Очир ахлагчтай Монгол-ОХУ-ын хамтарсан археологийн судалгааны баг Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын нутагт орших Эмгэнтийн хэрмэнд Х.Пэрлээгийн малтлагыг үргэлжлүүлэн судалгаа хийж Монгол нутгаас илэрч олдож байгаагүй бүтэц, зохион байгуулалттай Хятаны үеийн хэрэм болохыг тогтоожээ.

2011 онд профессор А.Очир, С.Харжубай нарын удирдсан Монгол-Казакстаны хамтарсан хээрийн шинжилгээний анги Булган аймгийн Баяннуур сумын нутаг Улаан хэрмийн дэргэдэх Шороон бумбагар хэмээх дурсгалыг малтан судалж эртний Уйгар угсаатны түүхэнд холбогдох ханын зураг бүхий онц сонирхолтой бунхант булшиг илрүүлжээ. Энэхүү ханын зураг нь Монгол төдийгүй, Төв Азийн түүхэнд анх удаа олдож байгаагаар тун ховор үнэ цэнэтэй дурсгал болох юм. Бунхнаас гарсан 550 гаруй олдвор болон ханын зургийг судлах хамгаалах, сэргээн засварлах, олон нийтэд сурталчилах, аялал жуулчлалын бүтгээгдэхүүн болгох зэрэг ажлыг БСШУЯ-ны дэмжлэгтэйгээр холбогдох байгууллагууд шат дараатай авч хэрэгжүүлж эхлээд байна.

2011 онд ШУА-ын Археологийн хүрээлэнгийн судлаачид АНУ-ын Йелийн их сургуультай хамтран Булган аймгийн Тэшиг сумын нутагт археологийн хайгуул, малтлага судалгаа хийж олон тооны дурсгалыг давтан болон шинээр илрүүлэн судалжээ.

Дээр тоймлон дурдсан судалгаа, шинжилгээний ажлын үр дүнд өнөөгийн Булган аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээллийн сан бүрдэж байна. Цаашид энэ ажил өргөжин тэлж тус аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын сан хөмрөгийг улам бүр баяжуулж, хүн төрөлхтний түүхэнд эзлэх байр суурийг өргөх нь дамжиггүй юм.

Булган аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. Булган аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх үл хөдлөх дурсгалаас 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “улсын хамгаалалтад авах дурсгал”-ын дотор Бүрэгхангай сумын нутагт орших /өнөөгийн Булган аймгийн Баяннуур, Дашинчилэн сумдын зааг/ Туулын Цагаан байшин, мөн суманд орших Чин толгойн балгас, Харбухын хар балгас буюу Хунтайжийн балгас гэсэн гурван дурсгал орсон байдаг. Харин БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор баталсан “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ын улсын хамгаалалтад:

- Могод сумын нутагт орших Түрэг бичээстэй хөшөө
- Сайхан суманд орших булшны уйгар бичээс
- Дашинчилэн сумын Цогт тайжийн балгас ... гэсэн 3 дурсгалыг

орон нутгийн хамгаалалтын жагсаалтад:

- Булган хотод орших штабын байшин
- Булган хотод орших Улсын баатар С.Лхагвадоржийн хөшөө
- Булган хотод орших Тамгын овоон дээрх Харуулын цамхаг
- Сайхан сумын Шинэ ус гэх газар орших Түрэгийн гэрэлт хөшөө ... гэсэн 4 дурсгалыг тус тус оруулан баталсан байдаг.

Булган аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 1978 оны 5 дугаар сарын 18-ны өдрийн 15 дугаар тогтоолоор баталсан сум, хороо, хотын АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн жагсаалтад сумдын нутагт орших эртний булш, хөшөө чулуу, сүм хийдийн туйр, түүхэн барилга байшин зэрэг дурсгалуудыг хамруулж хамгаалалтад авчээ. Уг жагсаалтад:

- Гурванбулаг сумын МАХН-ын анхны үүр байгуулсан Очирт орон гэдэг газар
- Хишиг-Өндөр суман дахь БНМАУ-ын Хөдөлмөрийн баатар З.Очирын дурсгалын самбар, Дух нарс, Дүгэрээ нарс, Гуртын тавилан дахь дурсгалын самбарууд
- Гурванбулаг сумын Хөгнө хааны Өвгөн хийдийн балгас, Цогт тайжийн харуулын шивээ
- Могод сумын Дулаанхаан уулын Битүү байшинт
- Бүрэгхангай сумын Бичигтийн хадны бичээс
- Хишиг-Өндөр сумын хойд талд байгаа бугын чулуун хөшөө, Ингэттолгойн САА-н төвд байгаа Далх Вандад гэдэг эртний бөөгийн мөргөлийн үеийн баатрын чулуун хөрөг хөшөө
- Орхон сумын нутаг Сээрийн голын адаг дахь бугын чулуун хөшөө
- Дашинчилэн сумын Харбухын голын хийдийн балгас, Чин толгой, түүний өвөр дэх Кидан улсын хэрэм
- Хутаг-Өндөр сумын нутаг дахь Уйгар улсын Бай-Балык буюу Бий-Булагийн балгасын хэрмийн турь, Нарийн Төлбөрийн бичигт хад ... гэсэн дурсгалыг хамгаалалтад авсан байна. Энэхүү тогтоолд дурсгалуудын холбогдох он цаг, оршин буй газрын нэр, харьяалах сум, бригадын нэр зэргийг буруу зөрүү бичсэн цөөнгүй алдаа мадаг байдаг хэдий ч анх удаа өөрийн нутаг дээрх дурсгалуудаа хамгаалах талаар авч хэрэгжүүлсэн чухал шийдвэр болсныг дурдууштай.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргасны дараа Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор хуучин СнЗ-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолыг шинэчлэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр баталжээ. Энэ тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-д Булган аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

- Могод сумын Хөл-Асгалт гэдэг газар орших Түрэгийн Алтан тамган дархны бичигт хөшөө
- Дашинчилэн сумын Халдунзүрх ууланд орших Цогт хун тайжийн балгас, бичигт хөшөө
- Орхон сумын нутагт орших 7 ширхэг буган хөшөө, хиргисүүрийн цогцолбор
- Сайхан сумын нутагт орших 8 ширхэг буган хөшөө бүхий дөрвөлжин булш
- Дашинчилэн сумын нутагт орших Хар бухын балгас ... гэсэн 5 дурсгалыг,

аймгийн хамгаалалтад:

- Рашаант сумын Хөгнөхаан ууланд орших Хөгнөхааны их, бага хийдийн туйр
- Хутагт сумын нутагт орших Бий булагийн балгас
- Дашинчилэн сумын нутагт орших Чинтолгойн балгас
- Бугат сумын Хужиртын голын хөндийд орших Бичигтийн хадны зураг
- Булган хотод орших Баруун замын байлдааны штабын байшин
- Булган хотын Тамгын толгойд орших Хатанбаатар Магсаржавын дуулгат бунхан
- Орхон сумын Сээрийн адаг гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Сайхан сумын Нарийн Хүрмийн Хөшөөн дэвсгэг гэдэг газар орших хүн чулуу
- Сэлэнгэ сумын Ингэттолгойд орших “Далхбандид” гэгдэх хүн чулуу

- Хутаг сумын Нарийн Төлбөрийн Бичигт бэржин гэдэг газар орших бичигт хад
- Хутаг сумын Нарийн Төлбөрийн адаг гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Хутаг сумын Гуртын гүүр, Усны-Арал гэдэг газар орших хүн чулуу
- Булган сумын Зүүнтүрүү гэдэг газар орших хүн чулуу
- Булган сумын төвд орших Диваажин хэмээх сүмийн үлдэгдэл
- Могод сумын Цахиуртай гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Баян-Агт сумын Халтар гэдэг газар орших 3 ширхэг буган чулуун хөшөө
- Орхон сумын төвд орших 4 ширхэг буган чулуун хөшөө
- Баян-Агт сумын Шивээт-Улаан гэдэг газар орших хүн чулууны цогцолбор
- Бугат сумын Хужиртын голын хөндийд орших бичигт хад
- Бүрэгхангай сумын Бичигтийн хадны хошуунд орших бичигт хад
- Гурванбулаг сумын Авзагахайрхан гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
- Дашинчилэн сумын Лах уул, Арслант гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
- Дашинчилэн сумын Лах уул, Хангидай гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
- Булган хотын Майдарын голын хөндийд орших Цагаан сувраганы туйр
- Могод сумын Улаан хаалга гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
- Сайхан сумын Асган дэвсэг гэдэг газар орших бичигт хад
- Сайхан сумын Асган дэвсэг гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Сайхан сумын Нарийн хүрэмт гэдэг газар орших бичигт хад
- Сайхан сумын Нарийн хүрэмт гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Хишиг-Өндөр сумын Мааньт гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Хишиг-Өндөр сумын Арханан гэдэг газар орших Түрэг бичээс
- Тэшиг сумын хуучин төвд орших буган чулуун хөшөө ... гэсэн 32 дурсгалыг тус тус оруулжээ.

1995-1998 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж шинээр аймаг, сум байгуулсан, археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд хамгаалалтад оруулах шаардлагатай дурсгалууд шинээр илэрч олдсон зэрэг шалтгааны улмаас 1994 онд баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэх шаардлага урган гарч ирсэн байна. Энэ шаардлагыг харгалзан Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад Булган аймгийн нутаг дэвсгэрт орших үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

- Баян-Агт сумын Шивээт-Улаан гэдэг газар орших хүн чулууны цогцолбор
- Дашинчилэн сумын Халдунзүрх ууланд орших Цогт тайжийн Цагаан байшингийн балгас, бичигт хөшөө
- Дашинчилэн сумын нутагт орших Хар бухын балгас
- Дашинчилэн сумын нутагт орших Чин толгойн балгас
- Могод сумын Хөл-Асгат гэдэг газар орших Түрэгийн Алтан тамган дархны бичигт хөшөө
- Сайхан сумын Байширын ус гэдэг газар буй буган хөшөө бүхий цогцолбор
- Сайхан сумын Могойн гол, Шинэ-Ус нуурын зүүн тал, Хиргист хөндийн аманд орших Уйгарын Моюунчурын гэрэлт хөшөө
- Хутаг-Өндөр сумын нутагт орших Бийбулагийн балгас ... гэсэн 8 дурсгалыг,

аймгийн хамгаалалтад:

- Баян-Агт сумын Халтар гэдэг газар орших 3 ширхэг буган чулуун хөшөө
- Бугат сумын Хужиртын голын хөндийд орших Бичигтийн хадны зураг, бичигт хад
- Булган хотын Майдарын голын хөндийд орших Цагаан сувраганы туурь
- Булган сумын Зүүнтүрүү гэдэг газар орших хүн чулуу
- Булган сумын төвд орших Диваажин хэмээх сүмийн үлдэгдэл
- Бүрэгхангай сумын Бичигтийн хадны хошуунд орших бичигт хад
- Гурванбулаг сумын Авзага хайрхан гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
- Гурванбулаг сумын Гурвалжин уулын Түрэг бичээс
- Дашинчилэн сумын Лах уул, Арслант гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
- Дашинчилэн сумын Бүдүүний нурууны Хангидай гэдэг газар орших сүг зурагтай хад

- Могод сумын Цахиуртай гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Могод сумын Улаан хаалга гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
- Орхон сумын Сээрийн адаг гэдэг газар орших 7 ширхэг буган чулуун хөшөө
- Рашаант сумын Хөгнө хаан ууланд орших Хөгнө хааны их, бага хийдийн туйр
- Сайхан сумын Нарийн хүрмийн Хөшөө дэвсэг гэдэг газар орших хүн чулуу
- Сайхан сумын Их Хүрэмтийн Асган дэвсэг гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Сайхан сумын Нарийн хүрэмт гэдэг газар орших бичигт хад
- Сэлэнгэ сумын Ингэттолгойд орших “Далхбандид” гэгдэх хүн чулуу
- Тэшиг сумын хуучин төвд орших буган чулуун хөшөө
- Хишиг-Өндөр сумын төвийн хойд талд орших буган чулуун хөшөө
- Хишиг-Өндөр сумын Арханан гэдэг газар орших Түрэг бичээс
- Хутаг-Өндөр сумын Нарийн төлбөрийн Бичигт бэржин гэдэг газар орших бичигт хад
- Хутаг-Өндөр сумын Нарийн төлбөрийн адаг гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Хутаг-Өндөр сумын Гуртын гүүр, Усны-арал гэдэг газар орших хүн чулуу
- Хутаг-Өндөр сумын Хантай багийн нутагт орших Бичигтийн үзүүрийн хадны зураг
- Хутаг-Өндөр сумын нутагт орших Эгийн голын олон үеийн цогцолбор дурсгал ... гэсэн

26 дурсгалыг оруулжээ.

Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг сүүлийн 10 гаруй жилийн туршид шинээр илэрч олдсон олон арван дурсгалаар баяжуулан шинэчлэн баталсан юм. Булган аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас уг жагсаалтын улсын хамгаалалтад:

- Баян-Агт сумын Шивээт-Улаан гэдэг газар орших Түрэгийн үеийн цогцолбор дурсгал
- Дашинчилэн сумын Халдунзүрх ууланд орших Цогтын Цагаан байшингийн балгас, гэрэлт хөшөө
- Дашинчилэн сумын нутагт орших Харбухын балгас
- Дашинчилэн сумын нутагт орших Чин толгойн балгас
- Могод сумын Хөл Асгат гэдэг газар орших Түрэгийн Алтан тамгат дархны бичигт хөшөө
- Сайхан сумын Байширын ус гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Сайхан сумын Хиргист хөндийн аманд орших Уйгарын Моюунчурын гэрэлт хөшөө
- Сэлэнгэ сумын Ингэт толгойд орших “Далхабандида” гэдэг хүн чулуун хөшөө
- Хутаг-Өндөр сумын нутагт орших Бийбулагийн балгас
- Хутаг-Өндөр сумын Төлбөрийн голын сав дагуух чулуун зэвсгийн суурин, эртний булш, хиргисүүрүүд ... гэсэн 10 дурсгалыг,

аймгийн хамгаалалтад:

- Баян-Агт сумын Халтар гэдэг газар орших буган чулуун хөшөөнүүд
- Бугат сумын Хужиртын голын хөндийд орших Бичигтийн хадны зураг, бичээс
- Булган сумын Майдарын голын хөндийд орших Цагаан суварга
- Булган сумын Зүүн түрүү гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
- Булган сумын төвд орших Диваажингийн сүмийн туйр
- Бүрэгхангай сумын Бичигтийн хадны хошуунд орших хадны бичиг
- Гурванбулаг сумын Авзага хайрхан ууланд орших хадны зураг
- Гурванбулаг сумын Гурвалжин уулын түрэг бичээс
- Дашинчилэн сумын Лах уул, Арслант гэдэг газар орших хадны зураг
- Дашинчилэн сумын Бүдүүний нурууны Хангидай гэдэг газар орших хадны зураг
- Могод сумын Цахиуртай гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Могод сумын Улаан хаалга гэдэг газар орших хадны зураг
- Орхон сумын Сээрийн адаг гэдэг газар орших 7 ширхэг буган чулуун хөшөө
- Рашаант сумын Хөгнө хан ууланд орших Хөгнө ханы их, бага хийдийн туурь
- Сайхан сумын Нарийн хүрмийн Хөшөөн дэвсэг гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
- Сайхан сумын Их Хүрэмтийн Асган дэвсэг гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Сайхан сумын Нарийн Хүрэмт гэдэг газар орших хадны бичээс
- Тэшиг сумын хуучин төвд орших буган чулуун хөшөө
- Хишиг-Өндөр сумын төвийн хойд талд орших буган чулуун хөшөө

- Хишиг-Өндөр сумын Ар ханан гэдэг газар орших түрэг бичээс
- Хутаг-Өндөр сумын Нарийн төлбөрийн Бичигт бэржин гэдэг газар орших хадны бичээс
- Хутаг-Өндөр сумын Нарийн төлбөрийн адаг гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
- Хутаг-Өндөр сумын Гуртын гүүр, Усны арал гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
- Хутаг-Өндөр сумын Бичигтийн үзүүр гэдэг газар орших хадны зураг
- Хутаг-Өндөр сумын Эгийн голын хөндий дэх олон үеийн цогцолбор дурсгал ... гэсэн 25

дурсгалыг тус тус хамгаалалтад авчээ.

Сүүлийн жилүүдэд түүх, археологи, угсаатны зүйн судалгаа гадаадын өндөр хөгжилтэй орнуудын туслалцаа дэмжлэгтэйгээр тогтмолжиж байгаатай холбоотойгоор Сэлэнгэ аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалуудыг шинээр илрүүлэх, судалж шинжих ажил өргөжин тэлсээр байна. Энэ ажлын үр дүнд тус аймгийн нутгаас үнэ цэнэ, ач холбогдол нь бүс нутгийн хэмжээнд үнэлэгдэхээр олон арван дурсгал шинээр олдож төрийн хамгаалалтад орох нь эргэлзээгүй юм.

Монгол улсын Засгийн газрын 1998 оны 51 дүгээр тогтоолоор батлагдан гарсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийн 2.4-т Булган аймгийн Рашаант сумын нутагт орших Хөгнө Тарнын хөгшин хийд, Хутаг-Өндөр сумын Бийбалык балгас, Дашинчилэн сумын Хар бухын балгас, Булган сумын Майдарын голын хөндийд орших Цагаан сувраганы үлдэгдэл зэрэг дурсгалыг, консерваци хийж, бэхжүүлж хамгаалахаар, Могод сумын Түрэгийн үеийн Алтан тамган дарханы бичигт хөшөө, Сэлэнгэ сумын Ингэт толгойн хүн чулуу зэрэг дурсгалыг хашаа саравч, аянга зайлуулагчтай болгохоор, Баян-Агт сумын Шивээт-Улааны цогцолбор дурсгалаас зөөгдсөн амьтны дүрст дурсгалуудыг анхны байранд нь байрлуулахаар, Могод сумын Хөл Асгатын Түрэгийн Алтан тамганы дархны бичигт хөшөө, Хишиг-Өндөр сумын Ар ханангийн түрэг бичээсээс хуулбар болон хэв авч Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалахаар, Баян-Агт сумын Шивээт Улааны хүн чулуун цогцолборыг түүх, соёлын дурсгалт газар болгон хамгаалалтад авахаар тус тус оруулсан байна. Дээр дурдсан ажлуудын ихэнх нь хэрэгжсэн боловч зарим нэг ажлуудын төсөв зардал, хүн хүч, цаг хугацааг буруу тооцоолсноос болж хэрэгжиж амжаагүй юм.

Дээр дурдсан хөтөлбөрийг олон агуулгаар баяжуулан цаашид дэс дараатай үргэлжлүүлэхийн тулд Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор шинээр боловсруулсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг батлан гаргасан юм. Энэ хөтөлбөрт Булган аймгийн Баян-Агт сумын Шивээт-Улааны дурсгал, Дашинчилэн сумын Цогтын Цагаан байшингийн туйр, мөн сумын Хар бухын балгас зэрэг дурсгалыг бэхжүүлж хамгаалахаар, Могод сумын Хөл Асгатын дурсгалаас хэв, дардас авах, хуулбар хийхээр, Сайхан сумын Моюнчурын гэрэлт хөшөөг унаган газраас нь Улаанбаатар хотод зөөж авчирч хадгалахаар тус тус оруулсан байна. Дээрх ажлуудын ихэнх нь тогтоосон цаг хугацаандаа бүрэн хэрэгжсэн бол олон жил дамнан хийгдэхээр төлөвлөгдсөн ажлууд нь эхнээсээ хэрэгжиж эхлээд байна.

2010 оны үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай. Соёлын өвийн төвийн мэргэжилтэн судлаачдаас бүрдсэн хээрийн шинжилгээний баг Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлынхаа хүрээнд 2010 оны 7 дугаар сарын 05-наас 7 дугаар сарын 30 мөн оны 8 дугаар сарын 30-аас 9 дүгээр сарын 15-ныг хүртэлх хугацаанд Булган аймгийн 16 сумын нутагт ажиллалаа. Бид тус аймгийн нутагт нийт 8500 орчим км зам туулан 237 дурсгалт газрын 8000 гаруй нэгж ширхэг дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийг 9753 ширхэг дижитал гэрэл зураг, 354 ширхэг негатив хальсны зураг, 54 гар зураг, 363 минутын дүрс бичлэгээр тус тус баримтжууллаа.

Бид Булган аймгийн нутагт ажиллахдаа сум орон нутгийн холбогдох хүмүүстэй хамтран ажиллах замаар бүртгэл мэдээлэл, хадгалалт хамгаалалт, хяналт шалгалтын талаар мэргэжил арга зүйн зөвлөгөө өгч, зарим орон нутгийг судлах танхим, музейд неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн цөөнгүй дээжийг хүлээлгэн өгч сан хөмрөгийг нь баяжууллаа.

Булган аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад дэмжин тусалж хамтран ажилласан Булган аймгийн музей, сумдын ИТХ, ЗДТГ, Соёлын төвийн хамт олон, Байгаль орчны байцаагч, байгаль хамгаалагч, малчид, ард иргэддээ баярласан талархаснаа илэрхийлье.

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN BULGAN PROVINCE

Introduction of Bulgan province. Bulgan province is located in northern part of Mongolia, bordering with Orkhon and Selenge province to the east, with Töv province to the southeast, with the Övörkhangai province to the south, with the Arkhangai province to the west, with the Khövsgöl province to northwest, with the Buryat Republic of Russian Federation, covering 48.8 thousand sq kms. Bulgan is capital of Bulgan province, located 318 kms from Ulaanbaatar city.

Prior to the People's Revolution, the territory of Bulgan was a part of Khalkhyn Tüsheet Khan aimag (province) and since 1923, the province was part of Bogd Khan Mountain province. While establishing the Selenge province in 1931 by the decision of the 5th conference of Presidium of State Baga Khural, almost all territory of province was part of Selenge province. By the 33rd decision of Council of Ministers of Mongolia in 1937, the Bulgan province has new established and Saikhan, Selenge, Bulgan, Selengebüren, Khaliun, Khangal, Tsonkhlon soums of Selenge province, Büreghangai, Avzaga soums of Töv province, Teshig, Khutag-Öndör, Namnan, Bayan-Agt soums of Khövsgöl province, Mogod soum of Arkhangai province were transferred to this province. After in 1938, the Baruunbüren and Orkhontuul soums of Selenge province were united to Bulgan province.

Today Bulgan province has 1 village, 49 baghs (smallest administrative unit), 16 soums (small administrative unit) Bayan-Agt, Bayannuur, Bugat, Bulgan, Büreghangai, Gurvanbulag, Dashinchilen, Mogod, Orkhon, Rashaant, Saikhan, Selenge, Teshig, Khangal, Khishig-Öndör and Khutag-Öndör. It has a population of 58.5 thousand, having predominance of khalkh ethnic group.

Bulgan province has an extreme continental climate with long, cold winters and short summers. The average winter temperature falls between -19°C and -24°C. In summer it rises between +14°C and +19°C. The average rainfall can be between 220 mm and 420 mm. Most of the territory is mountainous, consisting of permafrost, boggy frozen, chernozem, dark brown, flood-plain, sandy, brown types of soil. This province has some biggest rivers of Mongolia, such as Selenge, Orkhon, Tuul, Eg, Zelter and Khanui. As well as, branches of Sayan range located in the north and branches of Khangai range located in the west and southwest of territory. Over 70 big and small lakes are located at territory of province, such as Khargal, Airkhan, Teshig, Tsegeen and Sharga etc. In addition, about 30 springs and minerals are located, such as Khunt, Khulij, Khanui, Tsagaangol, Chuluut and Khöövör etc.

Bulgan province awarded by Order of the Red Banner of labour Valour in 1942.

Research and registration work on immovable properties of Bulgan province. A number of ruins and settlements are located in territory of province, relevant with this historical and cultural properties of Bulgan province were examined since the ancient time. The first examination of historical and cultural properties of Bulgan province was started in 1870's, while Russian academician A.Paderin working in Dashinchilen soum and discovered the ruin of Kharbukh. End of the 20th century, Russian academician D.Klements while carrying out multiple examination in Mongolia made first scientific definitions of ruin Kharbukh and Tsogt's white house.

In 1894, the Mongolian and Tibetan inscriptions at monument of Tsogt's white house were translated into German and published by Georg Khut. In 1933-1934, the Russian academician D.D Bukinich has carried out primary examination and excavation around of this house.

Later, the Russian academician N.M Yadrintsev has discovered ancient Turkish sacrificial stone structure from territory of Mogod soum (recent), which noted in the research books and resources as Khöl Asgat or Ikh asgat. This sacrificial stone structure was first published in the "Atlas of Mongolian antiquities" by W.W Radloff.

In 1909, Finnish academician G.I Ramstedt has discovered and examined the sacrificial complex monument of Uighur khaan Moyunchur from place called Mogoin shine us and ancient Turkish inscriptions from place called Süüjiin davaa in territory of Saikhan soum. Examiners and scholars could not find the inscriptions of Süüjiin davaa until today, discovered and published by him.

Another one cultural property remained by Uighurs in territory of Mongolia is ancient city, settlement

and wall. The ruin of ancient city Bai-balyk is located north bank of the lake Selenge, 11 kms far from center of Khutag-Öndör soum (state farm of Magsarjav) of Bulgan province. Local people called this city as Bii-bulag. However, this city has examined not so much, scholars and examiners have determined its location area, as well as they considered this city belong to Uighurs.

End of 1920's, M.Gombojav who was most respected in people as Mergen gün has found Turkish inscription from mountain Gurvaljin in Gurvanbulag soum and he had sent copy of this inscription to J.Tseveen who was director of Institute of Language and Literature. Director J.Tseveen has sent this copy to the Russian academician A.N Samoilovich and in 1934, the inscription of mountain Gurvaljin has translated and published.

In 1948-1949, S.V Kisyeev and Kh.Perlee archeologists of Mongolian and Soviet joint research team have examined and excavated Mongolian ancient capital Kharkhorum, besides that they have carried out primary excavations to the ancient tombs around of ruin Kharbukh located at territory of Bulgan province. Later, archeologist Kh.Perlee has published his survey outcomes in his book *Mongol Ard Ulsyn ert, Dundad Üeiin Khot Suuriny Tovchoon* or [A Brief History of Ancient and Medieval Period Settlements in the Mongolian People's Republic] in 1961, which carried out on several walls of Chin tolgoi, Emgent and Dersen in Bulgan province.

In 1950's, senior archeologist Ts.Dorjsuren has examined the complex monument Shiveet ulaan located at borderline of Bayan-Agt soum of Bulgan province and Khairkhan soum of Arkhangai province, and he had defined this complex monument belong to 6th century.

In 1964, the Poland academician E.Triyarski has published his survey on decipherment of the Turkish inscription at place called Ar khanan in Khishig-Öndör soum, which was mentioned by O.Namnandorj in before. Later, scholar S.Karzhaubai, S.G.Klyashtornoy and Ts. Battulga have examined and published this inscription.

In 1962-1964, the Mongolian and Soviet joint research team for stone tool including N.Ser-Odjav, D.Dorj, A.P Okladnikov, A.P Derevyanko, V.V Volkov and V.E Larichev have carried out archeological examination in territory of Arkhangai, Övörkhongai, Bulgan, Töv provinces and registered newly and by repeated number of immovable properties.

In 1964, the "Research team of Selenge" including Mongolian archeologist N.Ser-Odjav, D.Dorj, Bulgarian scholar S.Mikhailov have carried out archeological examination in territory of Bulgan, Selenge provinces. As a result of the examination, they have discovered deer stone, man stone, square tomb, tumulus from Mogod and Bugat soum of Bulgan province and wrote definitions of them.

In 1966, Mongolian most respected geographer, researcher O.Namnandorj has discovered and published the ancient engraved petroglyph and Turkish inscriptions from rock Khangidai in river Savan of Dashinchilen soum. Later, academician B.Renchin, B.Bazykhan, M.Shinekhüü, S.G.Klyashtornoy and L.Bold have examined that Turkish inscription and published in their articles.

In 1970's, research team for studies of paleolithic and nomadic heritage of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition has carried out archeological examination and excavation in Khövsgöl, Uvs, Arkhangai, Bayankhongor, Bulgan provinces. As a result of this examination, number of Bronze Age properties such as petroglyph of Arslantyn khad in Dashinchilen soum, deer stones at Orkhon soum, petroglyph of Baruun Mogoi in Orkhon soum, petroglyph of Shovgor Zaraa in Büregkhongai soum, ochre petroglyph of Bichigt khad in Bugat soum, deer stones of Asgan Devseg in Saikhan soum were discovered from territory of Bulgan province and examined and published by V.V Volkov and D.Tseveendorj.

In 1976, 1977, 1979, 1986, the research team for inscription studies of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition has organized survey in territory of Bulgan province and discovered numerous historical and cultural properties belong to periods of history. Besides that, the team has done comparably and repeatedly examination on before discovered properties.

In 1983, archeologist D.Navaan has excavated the ancient tomb at place called Övgönt in Büregkhan-

gai soum and discovered horse fittings and gold leaves. As well as, he had considered this tomb belong Khünnü (Xiongnu) period and symbols on gold leaf are Khünnü's (Xiongnu's) inscription.

In 1984, Mongolian and Soviet joint historical and cultural expedition has excavated 5 tombs at place called Teel in Khutag-Öndör soum and discovered interesting features in funeral practices involve placing the dead human head to the north, face to the west, legs were folded and bones from sheep and goat.

In 1987, the research team of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition including researcher, archeologist D.Navaan, T.Sanjmyatav, V.V.Volkov Institute of History, Mongolian Academy of Sciences, have examined and excavated tombs at Khovd, Bulgan and Arkhangai province, which belong to periods of history. Besides with this, they have examined deer stones, petroglyphs and wrote definitions of them. As well as, they have excavated 2 Khünnü tombs (Xiongnu) at basin of river Eg in Khantai bagh of Khutag-Öndör soum and discovered interesting findings, such as deer horn and vase fragments etc.

In 1990, the research team including researcher, archeologist D.Bayar, Kh.Lkhagvasüren Institute of History, Mongolian Academy of Sciences has carried out survey in territory of Bulgan, Töv and Selenge provinces. The team while writing definition of man stone at place called Inget tolgoi in Selenge soum of Bulgan province, they have considered this man stone belong to Qidan period.

In 1993, relevant with construction of hydroelectric power station, the research team of Institute of History, Mongolian Academy of Sciences has started emergency examination and excavation along to basin of river Eg in Khantai bagh of Khutag-Öndör soum. Since that time until to 2000, several research teams have organized archeological surveys joint with examiners of France and USA and discovered 906 findings from 251 square kms area of river Eg, belong to periods of history. Total, 28 Stone Age settlements, 389 Bronze Age tumulus, 89 square tombs, 3 petroglyphs, 1 deer stone, 119 Khünnü tombs (Xiongnu), 3 Turkish tombs, 71 tombs of Medieval centuries, 1 cave tomb, 2 ruins of ancient settlement, 201 stone monuments with Tibetan mantra inscriptions, 5 ruins of temple and monasteries were discovered and examined. This complex survey organized through the region was significant work to the research studies.

In 1996-1999, in the framework of the creation of guidebook "Historical and Cultural Properties of Mongolia" the research team including G.Gongorjav and G.Enkhbat worked in Bulgan province, and have discovered and registered number of immovable properties and documented them by hand drawings, video recordings and photos. Today these research materials are kept in a registration and information state database of cultural heritage.

In 1998, research team of Mongolian and Japanese joint project "Script" has examined and published the Mongol inscriptions at monument of Tsogt's white house and Mongol, Tibet, Samgarid and Nankhiad inscriptions of Bichigt Shurgulga located close to white house.

In 1999, Mongolian and France joint Paleolithic research team has discovered the settlement with multi-cultural layers belong to Paleolithic period from Khutag-Öndör soum, northern part of Mongolia. One year after, the team has examined and excavated the settlements called Dörölj I and II.

In 2000, Ch.Eruul-Erdene researcher, archeologist at Institute of History, Mongolian Academy of Sciences has done archeological preliminary examination and excavation to the construction area of hydroelectric power station at basin of river Orkhon in Büregkhangai soum. As a result of this survey, about 60 ancient tombs, 2 stone statues with Tibetan inscriptions, tumulus, rock inscription, petroglyph were discovered and he made their brief descriptions and locations on the map.

In 2001, Mongolian and Belgium joint survey team has excavated square shaped tumulus at right bank of river Kharbukh in territory of Dashinchilen soum. Funeral practice of this tumulus was, dead human on the earth and covered with stones, and head placed to the west. However, any items and properties have not discovered from tumulus, bronze knife was found from cover stones.

Since 2002, the Institute of History and the Institute of Archeology, Mongolian Academy of Sciences

have re-examined and re-excavated the ruin of Kharbukh located at Dashinchilen soum, by support of community "Kharbukh". As a result of the re-examination, they discovered number of important findings and defined that this ruin belong period of Khyatan state.

Since 2004, the National Museum of Mongolia, International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, Institute of Mongolian, Buddhist, and Tibetan Studies of Siberian Branch of Russian Academy of Sciences have carried out joint archeological examination and excavation in ruin of Chintolgoi at Dashinchilen soum. As a result of the examination, they found important findings and published them in book, which could be evidence of ancient inscription resource.

In 2002, the Mongolian-Russian-American joint expedition for studies of stone tool has carried out detailed survey and examination along the river Tölbör in Unit bagh of Khutag-Öndör soum and discovered 19 settlements belong to Paleolithic period. Since 2006, the Mongolian and Russian joint team for studies of stone tool has been carrying out archeological examination and excavation to the 4th settlement at river Tölbör.

In 2009, the Mongolian and Russian joint archeological survey team under the guidance of professor A.Ochir has carried out the examination of wall Emgent, which started by archeologist Kh.Perlee. As a result of this examination, team discovered specific wall structure, which never been found in Mongolia and they defined that this complex monument belong to 6th century.

In 2011, Mongolian and Kazakhstan joint team for field survey under the guidance of professor A.Ochir and Karzhaubai has excavated the Shoroon bumbagar close to Ulaan kherem in Bayannuur soum of Bulgan province and discovered very interesting tomb with mural painting related to Turkish period. This valuable mural painting was first time discovered not only in Mongolia, but also in Central Asia. With the support of Ministry of Education, Culture and Science, relevant organisations are carrying out several works for 550 findings and mural painting of this tomb, such as conserving, restoring, promoting and developing with etc tourism.

In 2011, archeologists of Institute of Archeology under Mongolian Academy of Sciences have carried out archeological examination and excavation at territory of Teshig soum, joint with Yale University of USA and discovered number of immovable properties newly and by repeatedly.

The registration and information fund of historical and cultural properties of Bulgan province is being established with result of above mentioned research and examination. It is no doubt that many research and examination work to be organized in future and as well storage of this province would be enriched by numerous historical and cultural properties.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Bulgan province.

The white house of Tuul, ruin of Chin Tolgoi, ruin of Kharbukh or ruin of Khuntaij in Büreghangai soum (located at borderline of recent Bayannuur and Dashinchilen soum) of Bulgan province included to the state protection of "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. The following immovable properties were included in the state protection of "List for Protection of Historical and Cultural Properties of People's Republic Mongolia" adopted by the 420th decision of Ministers Council of Mongolia in 1971;

- Monument with Turkish inscriptions located at Mogod soum
- Uighur inscriptions of tomb located at Saikhan soum
- Ruin of Tsogt taij located at Dashinchilen soum

Following 4 immovable properties were selected for provincial protection:

- War headquarter building located at Bulgan city
- Statue of state hero S.Lkhagvadorj located at Bulgan city
- Tower at Tamgan ovoo in Bulgan city
- Turkish inscription monument at place called Shine us in Saikhan soum

In May 18th of 1978, the "List of Historical and Cultural Properties in Protection of Soum, Khoroo and

City” was adopted by the 15th decision of Executive Administration of People Deputy Conference of Bulgan province. List included ancient tomb, monuments, ruin of ancient temples, monasteries and historic buildings. Following immovable properties were included in the list:

- A place called Ochir oron in Gurvanbulag soum, there was first center of People’s Revolutionary Party established
- Memorial board in Khishig-Öndör soum for Z.Ochir, who was Labor Hero of People’s Republic of Mongolia; memorial boards in Dukh nars, Dügeree nars and Gurtyn tavilan
- Ruin of Old temple at mountain Khögnöu Khaan; wall of Tsogt taj in Gurvanbulag soum
- Bitüü baishint in mountain Dulaankhaan in Mogod soum
- Rock inscriptions of Bichigtiin khad in Büregkhangai soum
- Deer stone located north of Selenge soum; stone statue of hero related to ancient shaman Dalkh Vandah located at center of state farm Ingettolgoi
- Deer stone at Seeriin golyn adag in territory of Orkhon soum
- Ruin of Kharbukh; ruin of Chin tolgoi; wall of Qidan state at Dashinchilen soum
- Ruin of wall Bai-Balyk or Bii-Bulag belong to Uighur period; rock inscriptions of Nariin Tölbür in Khutag-Öndör soum.

It was an important decision for the protection of immovable properties of Bulgan province, however it has some misinterpretations of their locations, descriptions and measurements.

In 1994, after the adaptation of “Law on Protection of Historical and Cultural Properties” by State Great Khural, previous 420th decision of the Council of Ministers of 1971 was amended by the 233rd decision of government and adopted the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Provincial, Ulaanbaatar city”. According to the third appendix of this decision, following 5 immovable properties of Bulgan province were included in the state protection;

- Inscription monument of Turkish Altan tamgan darkhan at place called Khöl-Asgat in Mogod soum
- Ruin and inscription monument of Tsogt khun taj at mountain Khaldunzürkh in Dashinchilen soum
- Complex monuments with 7 deer stone and tumulus at Orkhon soum
- Square tomb with 8 deer stone at Saikhan soum
- Ruin of Kharbukh at Dashinchilen soum

Following 32 immovable properties were selected for provincial protection:

- Ruin of Old and Young temple of Khögnökhaan located at mountain Khögnö khaan in Rashaant soum
- Ruin of Bii bulag located at territory of Khutagt soum
- Ruin of Chintolgoi located at territory of Dashinchilen soum
- Petroglyph of Bichigtiin khad located at valley of river Khujirt in Bugat soum
- War headquarter building of Baruun zam located at Bulgan city
- Crypt of Khatanbaatar Magsarjav located at hill of Tamga in Bulgan city
- Deer stone located at place called Seeriin adag in Orkhon soum
- A man stone at place called Nariin Khürmiin Khüshüün devseg in Saikhan soum
- A man stone called “Dalkhbandid” located at Ingettolgoi of Selenge soum
- Rock inscriptions at place called Nariin Tölböriin Bichigt berjin in Khutag soum
- Deer stone at place called Nariin Tölböriin adag in Khutag soum
- Man stones located at place called Gurtyn güür and Usny-Aral in Khutag soum
- A man stone at place called Züüntürüü in Bulgan soum
- Ruin of temple called Divaajin in center of Bulgan soum
- Deer stone at place called Tsakhiurtai in Mogod soum
- 3 deer stones at place called Khaltar in Bayan-Agt soum
- 4 deer stones located at center of Orkhon soum
- Complex of man stones located at place called Shiveet-Ulaan in Bayan-Agt soum
- Rock inscriptions located at valley of river Khujirt in Bugat soum
- Rock inscriptions located at Bichigtiin khadny khoshuu in Büregkhangai soum

- Petroglyph at place called Avzagakhairkhan in Gurvanbulag soum
- Petroglyphs at mountain Lakh and place called Arslant in Dashinchilen soum
- Petroglyphs at mountain Lakh and place called Khangidai in Dashinchilen soum
- Ruin of White stupa located at valley of river Maidar in Bulgan city
- Petroglyph at place called Ulaan khaalga in Mogod soum
- Petroglyph at place called Asgan devseg in Saikhan soum
- Deer stone at place called Asgan devseg in Saikhan soum
- Rock inscriptions located at place called Nariinkhüremt in Saikhan soum
- Deer stone at place called Nariinkhüremt in Saikhan soum
- Deer stone at place called Maanit in Khishig-Öndör soum
- Turkish inscription at place called Arkhanan in Khishig-Öndör soum
- Deer stone located at center of Teshig soum

Through, 1995-1998, an amendment was required for the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Provincial, Ulaanbaatar city” adopted by 1994, for the following reasons such as “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance” was revised and established new administrative units, and number of immovable properties were discovered by the archeological excavations needed to be included in the state protection list. In 1998, for this required “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Provincial, Ulaanbaatar city” was amended by 235th decision of government.

Following 8 immovable properties were selected for state protection:

- Complex man stone located at place called Shiveet-Ulaan in Bayan-Agt soum
- Ruin and inscription monument of Tsogt khun taij at mountain Khaldunzürkh in Dashinchilen soum
- Ruin of Kharbukh at Dashinchilen soum
- Ruin of Chintolgoi located at territory of Dashinchilen soum
- Inscription monument of Turkish Altan tamgan darkhan at place called Khöl-Asgat in Mogod soum
- Complex of deer stones located at place called Baishiriin us in Saikhan soum
- Inscriptions monument of Uighur Moyunchur located at east of lake Shine-Us and river Mogoi in Saikhan soum
- Ruin of Bii bulag located at territory of Khutagt soum

Following 26 immovable properties were selected for provincial protection:

- 3 deer stones located at place called Khaltar in Bayan-agt soum
- Petroglyph and rock inscription located at Bichigtiin khad in Bugat soum
- Ruin of Tsagaan suvarga located at valley of river Maidar in Bulgan city
- A man stone located at place called Züüntürüü in Bulgan soum
- Ruin of temple called Divaajin in center of Bulgan soum
- Rock inscription located at Bichigtiin khadnii khoshuu in Büregkhangai soum
- Petroglyph at place called Avzagakhairkhan in Gurvanbulag soum
- Turkish inscriptions at mountain Gurvaljin in Gurvanbulag soum
- Petroglyphs at mountain Lakh and place called Arslant in Dashinchilen soum
- Petroglyphs at place called Khangidai in range Bүdүүн of Dashinchilen soum
- Deer stone at place called Tsakhiurtai in Mogod soum
- Petroglyph located at place called Ulaan khaalga in Mogod soum
- 7 deer stones located at place called Seeriin adag in Orkhon soum
- Ruin of Old and Young temple of Khögnökhaan located at mountain Khögnö khan in Rashaant soum
- A man stone at place called Nariin Khürmiin Khöshöön devseg in Saikhan soum
- Deer stone located at place called Ikh Khüremtiin Asgan devseg in Saikhan soum
- Rock inscription located at place called Nariinkhüremt in Saikhan soum
- A man stone called “Dalkhbandid” located at Ingettolgoi of Selenge soum
- Deer stone located at center of Teshig soum
- Deer stone located at north of Khishig-Öndör soum center

- Turkish inscription at place called Arkhanan in Khishig-Öndör soum
- Rock inscription at place called Nariin Tölböriin Bichigt berjin in Khutag-Öndör soum
- Deer stone at place called Nariin Tölböriin adag in Khutag-Öndör soum
- Man stones located at place called Gurtyn güür and Usny-Aral in Khutag-Öndör soum
- Rock inscription at Bichigtiin üzüriin khad in Khantai bagh of Khutag-Öndör soum
- Complex monuments at river Eg in Khutag-Öndör soum.

The “List for Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Provincial, Ulaanbaatar city” was adopted by 175th decision of government in 2008 and it was enriched by the number of immovable properties which were discovered in last 10 years research.

Following 10 immovable properties were selected for state protection:

- Turkish complex monument located at place called Shiveet-Ulaan in Bayan-Agt soum
- Ruin of Tsogt’s white house and inscription monument located at mountain Khaldunzürkh in Dashinchilen soum
- Ruin of Kharbukh at Dashinchilen soum
- Ruin of Chintolgoi located at territory of Dashinchilen soum
- Inscription monument of Turkish Altan tamgat darkhan at place called Khöl Asgat in Mogod soum
- Deer stone at place called Baishiryn us in Saikhan soum
- Inscription monuments of Uighur Moyunchur located at valley of Khirgist in Saikhan soum
- A man stone called “Dalkhbandida” located at Ingettolgoi of Selenge soum
- Ruin of Bii bulag located at territory of Khutag-Öndör soum
- Stone Age settlement, ancient tomb and tumulus located along to basin of river Tölbör in Khutag-Öndör soum

Following 25 immovable properties were selected for provincial protection:

- Deer stones located at place called Khaltar in Bayan-Agt soum
- Petroglyph and rock inscription of Bichigt located at valley of river Khujirt in Bugat soum
- White stupa located at valley of river Maidar in Bulgan soum
- A man stone located at place called Züüntürüü in Bulgan soum
- Ruin of temple Divaajin located at Bulgan soum center
- Rock inscriptions at Bichigtiin khadny khoshuu in Büregkhangai soum
- Petroglyph at mountain Avzaga khaikhhan in Gurvanbulag soum
- Turkish inscriptions at mountain Gurvaljin in Gurvanbulag soum
- Petroglyphs at mountain Lakh and place called Arslant in Dashinchilen soum
- Petroglyph at place called Khangidai in range Būdūūn of Dashinchilen soum
- Deer stone at place called Tsakhiurtai in Mogod soum
- Petroglyph located at place called Ulaan khaalga in Mogod soum
- 7 deer stones located at place called Seeriin adag in Orkhon soum
- Ruin of Old and Young temple of Khögnökhaan located at mountain Khögnö khan in Rashaant soum
- A man stone at place called Nariin Khürmiin Khöshöön devseg in Saikhan soum
- Deer stone located at place called IKh Khüremtiin Asgan devseg in Saikhan soum
- Inscriptions on rock located at place called Nariin Khüremt in Saikhan soum
- Deer stone located at old center of Teshig soum
- Deer stone located north of Khishig-Öndör soum center
- Turkish inscriptions at place called Ar khaan in Khishig-Öndör soum
- Rock inscriptions at place called Nariin Tölböriin Bichigt berjin in Khutag-Öndör soum
- Deer stone located at place called Nariin tölböriin adag in Khutag-Öndör soum
- Man stones located at place called Gurtyn güür and Usny aral in Khutag-Öndör soum
- Petroglyph at place called Bichigtiin üzür in Khutag-Öndör soum
- Complex monument at valley of river Eg in Khutag-Öndör soum

Recently, the research and examination of history, archeology and ethnology is being promoted by the support of foreign countries, relevant with this research and examination work of immovable properties of Bulgan province is being extended. It is no doubt that many historical and cultural immovable proper-

ties would be found and preserved further.

During 1975-1978, specialists of Conservation and Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property have provided the war headquarter building of Baruun zam by electricity and thermal system from historical and cultural immovable properties of Bulgan province. According to the 272nd decision of the Council of Ministers of 1965, the branch museum has established in this building. In 1997, the roof, wall, room of building have repaired by the Khonkhot LLC. As well as, the "Avzaga trade" LLC is restoring the White stupa at middle of Two Hundred Maidar by support of the local administration and worshippers.

In 1998, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was adopted by 51st decision of government. According to the act 2.4 of the project, it was decided to protect and conserve the Old temple of Khögnö Tarna at Rashaant soum, ruin of Biibalyk at Khutag-Öndör soum, ruin of Kharbukh at Dashinchilen soum, ruin of White stupa at basin of river Maidar in Bulgan soum; to put lightning arrester and to build a fence for inscription monument of Turkish Altan tamgan darkhan in Mogod soum, man stone of Inget tolgoi in Selenge soum; to replace the animal figured stones to their original place, which transferred from Shiveet Ulaan in Bayan-Agt soum; to make mold and copy of inscription monument of Turkish Altan tamgan darkhan in Mogod soum and Turkish inscriptions of Ar khanan in Khishig-Öndör soum and keep their molds and copies at registration and information state fund of cultural heritage; to select and protect the complex man stones of Shiveet Ulaan in Bayan-Agt soum as historical and cultural site. However, almost all part of above mentioned works were implemented and some of the works have failed due to the incorrect budget, date and human resources.

For systematic implementation of the above project, the new project "Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was adopted by the 303rd decision of government, in 2007. According to the new project, it was decided to protect and preserve the complex monument of Shiveet Ulaan in Bayan-Agt soum, ruin of Tsogt's white house and ruin of Kharbukh at Dashinchilen soum; to make mold and copy of inscription monument of Khöl Asgat in Mogod soum, to transfer and protect the inscription monument of Moyunchur in Saikhan soum to Ulaanbaatar city. Almost all part of above mentioned works were completely implemented in their fixed time and some planned works to be implemented in long term are now in process.

Inventory and registration of immovable properties in 2010. In the framework of the registration and documentation, a team consisting from specialists and experts of the Center of Cultural Heritage has worked in 16 soums of Bulgan province from 5th to 30th of July and from 30th August to 15th September of 2010. The team has registered newly and by repeated numbers about 8000 immovable properties at 237 historical sites and documented them by 9753 digital photos, 354 photo films, 54 hand drawings, 363 minutes videotaping. The team has worked in 16 soums of Bulgan province travelling 8500 kms.

Aiming to cooperate with the locals, we gave methodological advice on immovable properties registration, information, protection and monitoring. And we enriched some local museums storage by Neolithic tools those were newly discovered during this registration and documentation work.

We would like to thank all the people and employees of the Museum, Cultural center, Administration, related organizations, herders who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Bulgan province.

Булган аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

- Чулуун хөшөө дурсгал
- Хадны зураг бичгийн дурсгал
- Булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
- Барилга архитектурын дурсгал
- Үйлдвэрлэлийн үл мөр бүхий дурсгалт газар
- Чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
- Палеонтологийн дурсгалт газар

●	Аймгийн төв	Centre of aimag
●	Сумын төв	Centre of sum
—	Улсын хилийн шугам	State boundary
—	Аймгийн хилийн шугам	Boundary of the aimag
—	Сумын хилийн шугам	Boundary of the sum
—	Төмөр зам	Railway
—	Улсын чанартай зам	State road
—	Орон нутгийн чанартай зам	Local road
—	Бусад зам	Other road

БАЯН-АГТ СУМ

Баян-Агт сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг Мандал уулын аймгийн Баян-Агт уулын хошууны нутгаас салган Хөвсгөл аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 3,0 мянган км² газар нутагтай, 3,0 мянган хүн амтай, 184,3 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Шарга суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 150 км зайтай.

1. Бага нуурын булш, хиргисүүр
2. Бараан толгойн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
3. Гуа улаан уулын булш, хиргисүүр
4. Нарангийн хийдийн туйр
5. Халтарын голын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
6. Хануйн рашааны орчмын булш, хиргисүүр
7. Шарга нуурын булш, хиргисүүр, хадны зураг
8. Шивээт улааны цогцолбор дурсгал

1. Бага нуурын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 25 орчим км-т орших Бага нуурын эрэг хөвөөгөөр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Бага нуурын булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

Бага нуурын булш, хиргисүүр (баруунаас)

2. Бараан толгойн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урагш 30-аад км, Хүнүй голын зүүн тохойд Бараан гэх нэртэй хадтай жижиг толгой бий. Энэ толгойн баруун, баруун урд энгэр бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр байрлахын зэрэгцээ орой дээр нь сул хэвтэх нэгэн буган чулуун хөшөө бий .

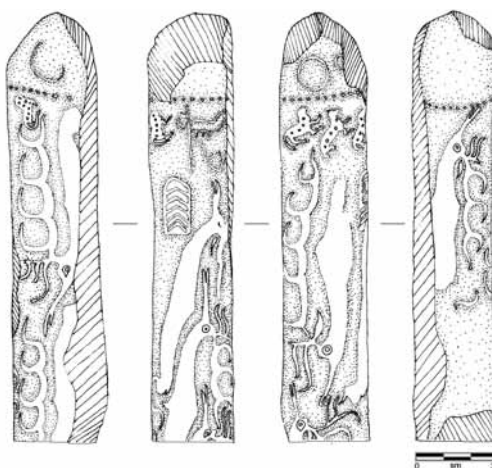
Бараан толгойн өврийн дөрвөлжин булш (урдаас)

Бараан толгойн баруун хормойн хиргисүүр (зүүнээс)

Бараан толгойн буган чулуун хөшөө (урдаас)

Бараан толгойн буган чулуун хөшөөний гар зураг

3. Гуа улаан уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 20 гаруй км-т орших Гуа улаан уулын энгэр бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр байрлана.

Гуа улаан уулын булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

Гуа улаан уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

4. Нарангийн хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүн урагш 14 орчим км-т, Нарангийн энгэр хэмээх газар Нарангийн хийдийн туйр бий.

Нарангийн хийдийн туйр (урдаас)

Нарангийн хийдийн туйр (баруун урдаас)

5. Халтарын голын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн урагш 25 орчим км, Халтарын голын зүүн хөндийд олон тооны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө бүхий цогцолбор дурсгал оршино.

Халтарын голын буган чулуун хөшөөд (урдаас)

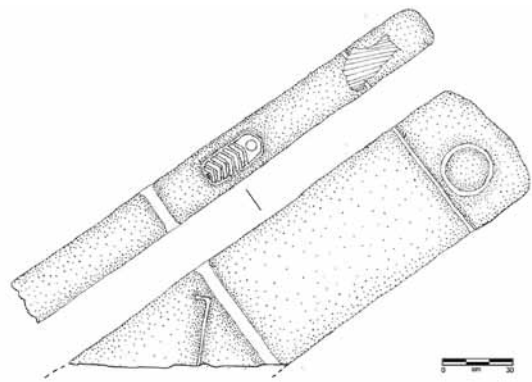

Нарангийн хийдийн туйр (баруунаас)

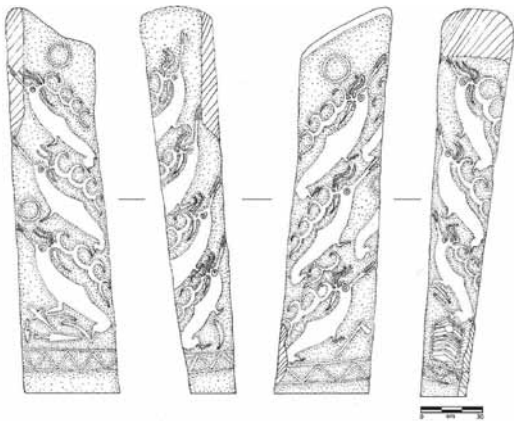
Баян-Агт сум

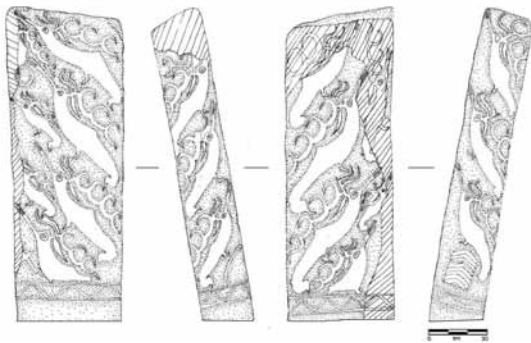
Халтарын голын 3-р буган чулуун хөшөө (урдаас)

Халтарын голын 3-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

Халтарын голын 1-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

Халтарын голын 1-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

Халтарын голын 1, 2-р буган чулуун хөшөө (урдаас)

Халтарын голын дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Халтарын голын дөрвөлжин булшнууд (зүүн урдаас)

Халтарын голын дөрвөлжин булшны хөшөө чулуу

Хануйн рашааны орчмын булш, хиргисүүр (урдаас)

6. Хануйн рашааны орчмын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 13 орчим км, Хануй голын хөндий дэх рашааны орчмоор цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Хануйн рашааны орчмын хиргисүүр (урдаас)

7. Шарга нуурын булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн урагш 20-иод км-т Шарга гэх талбай томтой нуур бий. Энэ нуурын хойд талаар сунан тогтсон хамрын энгэр бэлээр маш их булш, хиргисүүр бий. Мөн томоохон хад чулууны гадаргуу дээгүүр элдэв амьтны сийлмэл зураг цөөнгүй бий.

Шарга нуур орчмын булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Шарга нуур орчмын булш, хиргисүүр (зүүн хойноос)

Шарга нуур орчмын хадны зургаас

Шарга нуур орчмын хадны зургаас

8. Шивээт улааны цогцолбор дурсгал

Сумын төвөөс урагш 30-аад км-т, Хануй голын хойд бие, Шивээт улаан гэх нүцгэн толгойн орой дээр 20-иод чулуун дурсгал бүхий эртний үеийн Уйгарын язгууртны тахилын байгууламж бий.

Шивээт улааны цогцолбор дурсгал (зүүн урдаас)

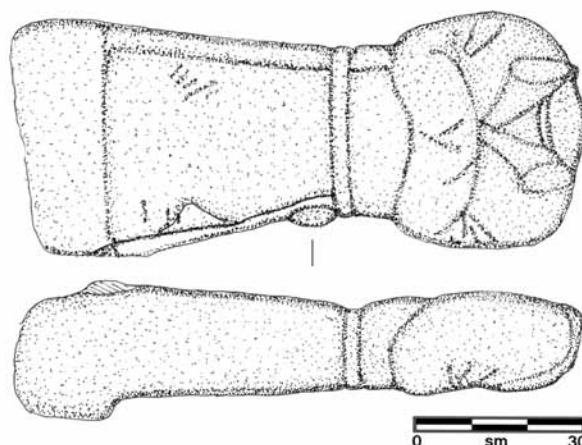
Шивээт улааны цогцолбор дурсгал (баруун урдаас)

Шивээт улааны цогцолбор дурсгал (зүүнээс)

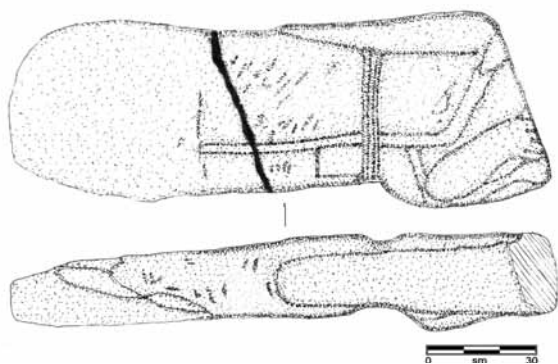

Шивээт улааны 1-р хүн чулуун хөшөө

Шивээт улааны 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Баян-Агт сум

Шивээт улааны 4-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

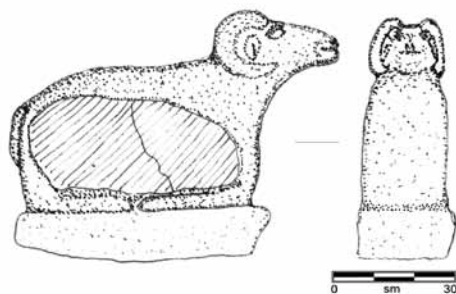
Шивээт улааны 4-р хүн чулуун хөшөө

Шивээт улааны 2, 5-р чулуун арслангууд

Шивээт улааны 1-р чулуун хонь (баруунаас)

Шивээт улааны 1-р чулуун хонины гар зураг

Шивээт улааны тамгатай хөшөө

Шивээт улааны тамгатай хөшөөний суурь чулуу

БАЯННУУР СУМ

Баяннуур сумыг 1959 онд Дашинчилэн сумаас салган байгуулсан боловч 1965 оны АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 80 дугаар зарлигаар татан буулгасан байна. 1979 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 22 дугаар зарлигаар дахин сум болгон зохион байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 1,7 мянган км² газар нутагтай, 1,7 мянган хүн амтай, 93,3 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Өлзийт суурин нь аймгийн төвөөс урагш 180 км зайтай.

1. Өлзийт уулын булш, хиргисүүр, суврага
2. Өндөр цохионы бичээс
3. Улаан хэрэм
4. Цогтын Цагаан байшин, гэрэлт хөшөө
5. Цөхийн булангийн хөшөө чулуу

1. Өлзийт уулын булш, хиргисүүр, суврага

Сумын төвөөс зүүн урагш 5 орчим км-т орших Өлзийт уулын орой, бэлээр хэдэн булш, хиргисүүр, эвдэрсэн суврагын үлдэгдэл бий.

Өлзийт уулын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Өлзийт уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

2. Өндөр цохионы бичээс

Сумын төвөөс зүүн тийш 14 орчим км, Өндөр цохионы баруун талд орших тольгор хадан дээр төвд бичээс болон хэдэн тамга, тэмдэг бий. Мөн цохионы өврөөр цөөн хэдэн булш, байхын зэрэгцээ эртний сийлмэл зургийн дурсгал цөөнгүй бий.

Өлзийт уулын суврагын үлдэгдэл (зүүн урдаас)

Өндөр цохионы өврийн булш (урдаас)

Өндөр цохионы төвд бичээс, тамга, тэмдэг (урдаас)

Өндөр цохионы хадны зургаас

Өндөр цохионы төвд бичээс, тамга, тэмдэг

3. Улаан хэрэм

Сумын төвөөс зүүн хойш 15 орчим км-т, Баян улаан уулын зүүн хөндийд Кидан улсын үед холбогдох нэгэн шороон хэрэм бий. Үүнийг нутгийнхан “Улаан хэрэм” гэдэг.

Улаан хэрэм (зүүн хойноос)

Улаан хэрэм (баруун урд хана)

4. Цогтын Цагаан байшин, гэрэлт хөшөө

Булган аймгийн Баян-Агт, Дашинчилэн сумдын зааг, Туул голын баруун хөндий, Халдун зүрх уулын өвөрт хуучны нэгэн барилгын үлдэгдэл бий. Үүнийг нутгийнхан Цогтын Цагаан байшин гэдэг. Байшингийн үлдэгдлийн баруунтаах довцог дээр төвд, монгол бичээс бүхий гэрэлт хөшөө бий.

Цогтын Цагаан байшин (баруун урдаас)

Цогтын Цагаан байшин, гэрэлт хөшөө (баруунаас)

5. Цөхийн булангийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 12 орчим км, Туул голын баруун урд хөндий, Цөхийн булан гэх газар гадаргуу дээрээ тамга, тэмдэггүй нэгэн хөшөө чулуу бий.

Цөхийн булангийн хөшөө чулуу (урдаас)

Цөхийн булангийн хөшөө чулуу (зүүнээс)

БУГАТ СУМ

Бугат сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Булган хан уулын хошууны нутгаас салган Сэлэнгэ аймгийн харьяанд Цонхлон сум нэртэйгээр байгуулжээ. 1959 онд Хан Жаргалант сумтай нэгтгэн Бугат сум гэж нэрлэх болсон байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 3,0 мянган км² газар нутагтай, 1,8 мянган хүн амтай, 63,4 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Бугат суурин нь аймгийн төвөөс хойш 54 км зайтай.

1. Алтаадын голын Бичигт гарамны бичээс, зосон зураг
2. Бага Бугат уулын булш, хиргисүүр
3. Бөөрөлжүүтийн голын булш, хиргисүүр
4. Овоотын өврийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
5. Өндөр толгойн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
6. Хөшөөн довын булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу
7. Хужирын голын Бичигт хадны бичээс, зосон зураг
8. Цацын хотгорын хүн чулуун хөшөө
9. Ямаа майлдагийн булш, хиргисүүр

Бугат сум

1. Алтаадын голын Бичигт гарамны бичээс, зосон зураг

Сумын төвөөс хойш 45 орчим км-т, Алтаадын голын хойд тохойд эртний бичигт нэгэн цохио бий. Энэ цохион дээр эртний зосон зургийн дурсгал хийгээд төвд, монгол бичгийн дурсгал байдаг.

Алтаадын голын Бичигт гарамны бичигт цохио (баруун хойноос)

Алтаадын голын Бичигт гарамны төвд бичээс

Алтаадын голын Бичигт гарамны зосон зураг

Алтаадын голын Бичигт гарамны монгол бичээс

2. Бага Бугат уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвийн зүүн талын цөөн модтой, шовх уулыг Бага Бугат гэнэ. Энэ уулын энгэр, бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Бага Бугат уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

Бага Бугат уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

3. Бөөрөлжүүтийн голын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 60 орчим км, Хан Жаргалант хайрханы баруун хөндий, Бөөрөлжүүтийн голын эрэг дагуу олон тооны булш, хиргисүүр бий.

Бөөрөлжүүтийн голын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Бөөрөлжүүтийн голын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Бөөрөлжүүтийн голын дөрвөлжин булш,

4. Овоотын өврийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун тийш 30 орчим км-т, Уулын голын хөндий, Овоот уулын энгэрт цөөн хэдэн булш, хиргисүүр, булшны хашлаганд ашигласан нэг буган чулуун хөшөө бий.

Овоотын өврийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө (урдаас)

Овоотын өврийн дөрвөлжин булшинд ашигласан буган чулуун хөшөө (зүүнээс)

5. Өндөр толгойн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойш 10-аад км, Өндөр толгойн энгэрт цөөн хэдэн булш, хиргисүүр, нэг буган чулуун хөшөө бий.

Өндөр толгойн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө (урдаас)

Өндөр толгойн дөрвөлжин булш (урдаас)

Бугат сум

Хөшөөн довын хиргисүүр (баруунаас)

Хөшөөн довын дөрвөлжин булш (хойноос)

Хөшөөн довын хөшөө чулуу (урдаас)

7. Хужирын голын Бичигт хадны бичээс, зосон зураг

Сумын төвөөс зүүн хойш 18 орчим км, Хужирын голын хөндий, Баруун хэлтгий гэх газар орших Бичигт хаднаа монгол, төвд бичээс, эртний зосон зургийн дурсгал бий.

Хужирын голын Бичигт хадны монгол бичээс

Хужирын голын Бичигт хад (зүүн урдаас)

Хужирын голын Бичигт хадны зосон зургаас

Хужирын голын Бичигт хадны зосон зургаас

8. Цацын хотгорын хүн чулуун хөшөө

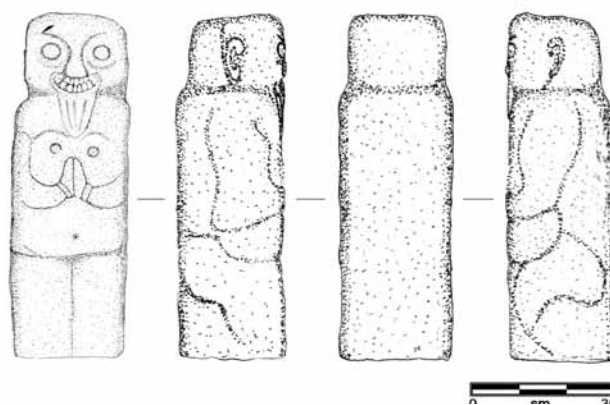
Сумын төвөөс хойд зүгт 37 орчим км, Сэлэнгэ мөрний урд хөндий, Цахиурт уулын зүүнтээ, Цацын хотгор гэх газар нэгэн өвөрмөц дүрслэлтэй хүн чулуун хөшөө бий.

Цацын хотгорын хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Цацын хотгорын хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Цацын хотгорын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Ямаа майлдагийн хиргисүүр (баруунаас)

Ямаа майлдагийн булш (зүүнээс)

9. Ямаа майлдагийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 45 орчим км-т, Уулын гол Алтаадын голын уулзварын хойд уулыг Ямаа майлдаг гэнэ. Энэ уулын энгэр бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Ямаа майлдагийн булш, хиргисүүр (урдаас)

БУЛГАН СУМ

Булган сумыг сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Булган хан уулын хошууны нутгаас салган Сэлэнгэ аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1956 онд тус сумыг татан буулгаж 1994 оны УИХ-ын 33 дугаар тогтоолоор эргүүлэн байгуулсан байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 0,9 мянган км² газар нутагтай, 12,5 мянган хүн амтай, 51,4 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Булган хот нь аймгийн төвд байрлана.

1. Баруун замын байлдааны ангийн цэргийн Штабын байшин
2. Дашчойнхорлин хийдийн чулуун бурхад
3. Диваажингийн сүм
4. Зүүн Түрүүний голын хүн чулуун хөшөө
5. Пүүсийн байшин
6. Цагаан суврага

1. Баруун замын тусгай ангийн цэргийн Штабын байшин

Аймгийн төвийн баруун урд хэсэгт хуучны хоёр байшин бий. Тэдгээрийн урд талын байшин нь 1920-иод оны үед Орос худалдаачин Мишиг гэх хүний эзэмшилд байсан бөгөөд 1921 онд Л.Сумьяа, Х.Чойбалсан нарын удирдсан Баруун замын тусгай ангийн цэргийн Штаб хэсэг хугацаанд байрлаж байжээ.

Баруун замын тусгай ангийн цэргийн Штабын байшин (баруун урдаас)

Баруун замын тусгай ангийн цэргийн Штабын байшин (урдаас)

2. Дашчойнхорлин хийдийн чулуун бурхад

Аймгийн төвийн баруун урд хэсэгт орших Дашчойнхорлин хийдийн сэргээсэн дуганы хашаан дотор бурхадын хөрөг бүхий хэдэн чулуун дурсгал бий.

Дашчойнхорлин хийдийн чулуун бурхад (урдаас)

Дашчойнхорлин хийдийн 2, 3-р чулуун бурхад

Дашчойнхорлин хийдийн 1-р чулуун бурхан Диваажингийн сүм (урдаас)

3. Диваажингийн сүм

Дашчойнхорлин хийдийн туйрийн баруун хэсэгт орших хиймэл шороон овоолгын дээр 17-р зууны сүүл үед бүтээгдсэн нэгэн сүмийн үлдэгдэл бий. Энэ сүмийг Чин ван Ханддоржийн эмэг эхийн санаачлагаар бүтээсэн гэдэг. Сүмийг 1938 оны үед нурааж устгасан бөгөөд 1990-ээд оны эхээр нутгийн сүсэгтэн олон сэргээн босгожээ.

Диваажингийн сүм (зүүн урдаас)

Булган сум

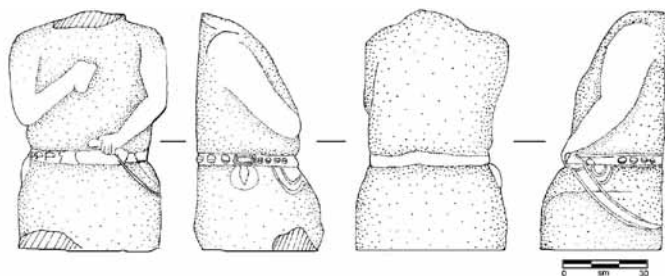
4. Зүүн Түрүүний голын хүн чулуун хөшөө

Аймгийн төвөөс хойд зүгт 8 орчим км, Зүүн Түрүүний голын зүүн биед Түрэгийн үеийн нэгэн хүн чулуун хөшөө, тахилын онгоны хээтэй хавтан чулууны хамт байдаг.

Зүүн Түрүүний голын хүн чулуун хөшөө, хээтэй хавтан чулуу (урдаас)

Зүүн Түрүүний голын хээтэй хавтан чулуу

Зүүн Түрүүний голын хүн чулуун хөшөө, түүний газ зураг

5. Пүүсийн байшин

Баруун замын тусгай ангийн цэргийн Штабын байшингийн хойд талд хуучны нэгэн байшин байдаг. Энэ байшин ХХ зууны эхэн үед хятад худалдаачны пүүсийн байшин байжээ.

Пүүсийн байшин (баруун урдаас)

6. Цагаан суврага

Аймгийн төвийн баруун урд хэсэг, Майдарын голын урд эрэг дээр 1890 онд бүтээсэн нэгэн томоохон суврагын нурсан үлдэгдэл бий.

Цагаан суврагыг сэргээж буй нь 2011 онд (зүүн урдаас)

Цагаан суврага 1997 онд (зүүн урдаас)

БҮРЭГХАНГАЙ СУМ

Бүрэгхангай сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Бүрэг хангай уулын хошууны нутгаас салган Төв аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 3,7 мянган км² газар нутагтай, 2,5 мянган хүн амтай, 223,8 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Дархан суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 83 км зайтай.

1. Асгатын дэнжийн буган чулуун хөшөө
2. Бичигтийн гарамны бичээс, зосон зураг
3. Бүдүүн толгойн агуй
4. Гуа хадны булш, хиргисүүр, зосон зураг, бичээс
5. Өвгөнт уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг
6. Холчийн хөндийн хөшөө чулуу
7. Хөшөөн дэнжийн хүн чулуун хөшөө
8. Шувуутын хэрэм
9. Эмгэнтийн хэрэм

Бүрэгхангай сум

1. Асгатын дэнжийн буган чулуун хөшөө

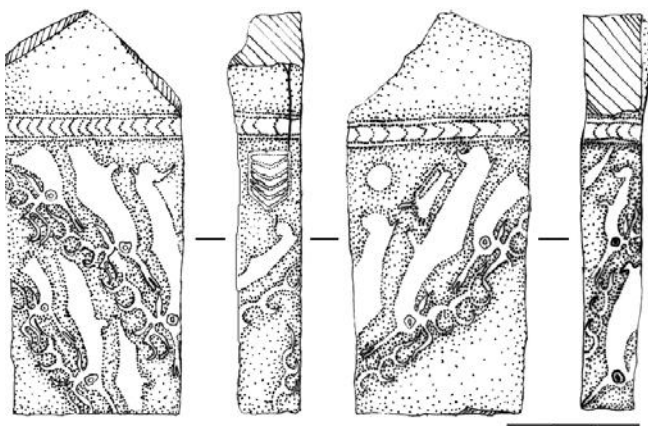
Сумын төвөөс зүүн тийш 17 орчим км-т, Асгатын голын хойд дэнж дээр толгойг нь доош харуулан суулгасан нэгэн буган чулуун хөшөө бий.

Асгатын дэнжийн буган чулуун хөшөө (урдаас)

Асгатын дэнжийн буган чулуун хөшөө

Асгатын дэнжийн буган чулуун хөшөөний гар зураг

2. Бичигтийн гарамны бичээс, зосон зураг

Сумын төвөөс зүүн хойш 48 орчим км, Орхон голын баруун цутгалан болох Бичигтийн голын баруун талаас түрж орсон хадан хошуун дээр эртний улаан зосон зураг болон хар бэхэр бичсэн монгол, хятад бичээс бий.

Бичигтийн гарамны Бичигт хад (зүүн урдаас)

Бичигтийн гарамны зосон зураг Бичигтийн гарамны хятад бичээс

Бичигтийн гарамны монгол бичээс

3. Бүдүүн толгойн агуй

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 30 гаруй км-т, Туулын гүүрнээс баруун тийш 2 орчим км-ийн зайд орших Бүдүүн толгойн энгэрт нэгэн давчуу агуй бий. Уг агуйд монгол, төвд бичигтэй хуучны ном судрын тасархай хөглөрөх ажээ.

Бүдүүн толгойн агуй

Бүдүүн толгой (урдаас)

Гуа хадны хиргисүүр (баруун урдаас)

Гуа хадны дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Гуа хадны сийлмэл болон зосон зургаас

4. Гуа хадны булш, хиргисүүр, зосон зураг, бичээс

Сумын төвөөс зүүн хойш 50 орчим км-т, Орхон голын урд эрэгрүү түрж орсон ханан хад бүхий цохиог Гуа хад гэдэг. Энэ хадны хойш харсан гадаргуу дээр сийлмэл болон зосон зургийн цөөнгүй дурсгал байхын зэрэгцээ хар бэхээр бичсэн монгол бичгийн дурсгал бий. Мөн хадны ойр орчмын дэнж дээгүүр цөөнгүй булш, хиргисүүр байх ажээ.

Гуа хад (зүүн хойноос)

Гуа хадны зосон зураг, монгол бичээс

5. Өвгөнт уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс урагш 35 орчим км, Хар бухын голын баруун хөндийд Өвгөнт гэх уул бий. Энэ уулын энгэр бэл хормойгоор олон тооны булш, хиргисүүр байхаас гадна хад чулууны гадаргуу дээгүүр элдэв сүг зураг их байдаг.

Өвгөнт уулын хүннүү булш (урдаас)

Өвгөнт уулын хиргисүүр (баруун урдаас)

Өвгөнт уулын хадны зургаас

6. Холчийн хөндийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн тийш 25 орчим км-т, Холчийн хөндий гэх газар Улаанбаатараас Булган аймаг ордог замын хажууд дэргэдээ хөшөө чулуутай эвдэрсэн тахилын онгон бий.

Холчийн хөндийн хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

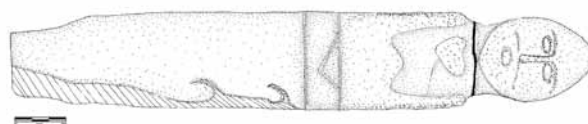
Хөшөөн дэнжийн хүн чулуун хөшөө (урдаас)

7. Хөшөөн дэнжийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урагш 10 орчим км-т, Тахилтын голын баруун бие, Хөшөөн дэнжийн энгэрт хүзүү орчмоороо хугарч 2 хэсэг болсон нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

Хөшөөн дэнжийн хүн чулуун хөшөө

Хөшөөн дэнжийн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

8. Шувуутын хэрэм

Сумын төвөөс хойд зүгт 30 орчим км-т, Шувуутын голын хойд биед эртний нэгэн шороон хэрэм бий. Үүнийг нутгийнхан “Балгасан толгой” хэмээн нэрлэдэг ажээ.

Шувуутын хэрэм (зүүн хойноос)

Шувуутын хэрмийн доторхи барилгын туйр (урдаас)

Эмгэнтийн хэрмийн баруун хананы хэсэг

9. Эмгэнтийн хэрэм

Сумын төвөөс урд зүгт 40-өөд км, Хар бухын голын баруун хөндий, Эмгэнт уулын өвөрт хуучны нэгэн хэрэм бий. Нутгийнхан энэхүү хэрмийг Эмгэнтийн гэж нэрлэдэг аж. Судлаачид уг хэрмийг эртний Кидан улсын үед холбогдуулан үздэг байна.

Эмгэнтийн хэрэм (баруун урдаас)

ГУРВАНБУЛАГ СУМ

Гурванбулаг сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Хангай Хайрхан уулын хошууны нутгаас салган Архангай аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 2,7 мянган км² газар нутагтай, 3,1 мянган хүн амтай, 246,1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хулст суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 150 км зайтай.

1. Алтангадас уулын хөшөө чулуу
2. Бага Авзага хайрханы хадны зураг
3. Бэрх уулын хадны зураг
4. Бэрх уулын Эхэн өвөлжөөний бичээс, хадны зураг
5. Гурвалжин уулын түрэг бичээс
6. Их Тогоо уулын дурсгал
7. Их Цагаан толгойн дурсгал
8. Өнчин хайлаасын суврагын үлдэгдэл
9. Тахилтын хөндийн хөшөө чулуу
10. Хөл цагаан хошууны булш, хиргисүүр
11. Хөшөөн толгойн хөшөө чулуу
12. Шивээ уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг

Алтангадас уулын хөшөө чулуу (урдаас)

1. Алтангадас уулын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 15 орчим км, Очирт орон уулын урд талын Алтангадас уулын хонхорт гадаргуу дээрээ тамга, тэмдэггүй нэгэн хөшөө чулуу бий.

Алтангадас уулын хөшөө чулуу (зүүнээс)

2. Бага Авзага хайрханы хадны зураг

Сумын төвөөс хойш 40-өөд км, Авзага хайрханы зүүн талд орших Бага Авзага хайрханы оройн дэл хадны баруун тийш харсан гадаргуу дээр цөөн хэдэн хадны сүг зураг бий.

Бага Авзага хайрханы сийлмэл зурагтай хад (баруунаас)

Бага Авзага хайрханы хадны зураг

3. Бэрх уулын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойш 5 орчим км, Бэрх уулын радиогийн антений хойд талын хэсэг хадан дээр эртний сүг зургийн дурсгал бий.

Бэрх уулын хадны зурагтай хад (зүүн урдаас)

Бэрх уулын хадны зургаас

Бэрх уулын хадны зургаас

Гурванбулаг сум

4. Бэрх уулын Эхэн өвөлжөөний бичээс, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойш 12 орчим км, Бэрх уулын баруун хойд талын Эхэн өвөлжөөний орчмын хадан дээр хар бэхээр бичсэн монгол бичиг болон цөөнгүй сийлмэл зургийн дурсгал бий.

Бэрх уулын Эхэн өвөлжөөний монгол бичээс, хадны зураг

Бэрх уулын Эхэн өвөлжөөний бичигт хад (урдаас)

5. Гурвалжин уулын түрэг бичээс

Сумын төвөөс урагш 20 орчим км-т, Гурвалжин уулын өвөр бэлд орших нэгэн үхэр чулуун дээш харсан гадаргуу дээр эртний түрэг бичгийн дурсгал бий.

Гурвалжин уулын түрэг бичээс

Гурвалжин уулын бичигтэй чулуу (урдаас)

6. Их Тогоо уулын дурсгал

Сумын төвөөс баруун хойш 45 орчим км-т, Баян дуурсахын нүүрсний уурхайн хойд талын Их Тогоо уулын орчмоор олон тооны булш, хиргисүүр, хадны зураг, хөшөө чулууд бий.

Их Тогоо уулын хиргисүүр (зүүнээс)

Их Тогоо уулын булш, хиргисүүр, хөшөө чулууд (урдаас)

Гурванбулаг сум

Их Тогоо уулын хадны зургаас

Их Тогоо уулын хадны зургаас

Их Тогоо уулын хадны зургаас

7. Их Цагаан толгойн дурсгал

Сумын төвөөс хойш 5 орчим км-т орших Их Цагаан толгой дээр эртний түрэгийн үеийн чулуун хөшөөд бүхий цогцолбор дурсгал бий. Мөн энд цөөнгүй дөрвөлжин булш байдаг.

Их Цагаан толгойн цогцолбор дурсгал (баруун урдаас)

Их Цагаан толгойн хүн чулуун хөшөөний хэсэг

Их Цагаан толгойн тахилын онгон (баруун хойноос)

8. Өнчин хайлаасын суврагын үлдэгдэл

Сумын төвөөс зүүн тийш 8 орчим км, Хонгилд уулын чанх хойд талын хөндийд орших Өнчин хайлаасын зүүнтээ эвдэрч нурсан 2 суврагын үлдэгдэл бий.

Өнчин хайлаасын суврагын үлдэгдэл (урдаас)

Өнчин хайлаасын суврагын үлдэгдэл (зүүн урдаас)

Гурванбулаг сум

9. Тахилтын хөндийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун хойш 35 орчим км-т, Тахилтын хөндий хэмээх газар дээд хэсэгтээ онгин тамгатай нэгэн хөшөө чулуу бий.

Тахилтын хөндийн хөшөө чулуу (урдаас)

Тахилтын хөндийн хөшөө чулуу (зүүнээс)

10. Хөл цагаан хошууны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 12 орчим км-т орших Тарнын гол руу хойд талаас орсон хошууг нутгийнхан Хөл цагаан хошуу гэдэг. Энэ хошууны энгэр бэлээр эртний булш, хиргисүүр цөөнгүй бий.

Хөл цагаан хошууны дөрвөлжин булш (урдаас)

Хөл цагаан хошууны хиргисүүр (баруун хойноос)

11. Хөшөөн толгойн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун тийш 10 орчим км-т, Зараагийн голын хойд бие, Хөшөөн толгойн өвөрт ганц хөшөө чулуу бий.

Хөшөөн толгойн хөшөө чулуу (урдаас)

Хөшөөн толгойн хөшөө чулуу (хойноос)

12. Шивээ уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 14 орчим км-т, Шивээ уулын баруун хойд биеээр цөөнгүй булш, хиргисүүр байхын зэрэгцээ томоохон хад чулууны гадаргуу дээгүүр эртний сүг зургийн дурсгал цөөнгүй бий.

Шивээ уулын хиргисүүр (зүүн хойноос)

Шивээ уулын дөрвөлжин булшны хөшөө чулууд (баруунаас)

Шивээ уулын дөрвөлжин булш (баруунаас)

Шивээ уулын сүг зурагтай хад (баруун урдаас)

Шивээ уулын хадны зургаас

Шивээ уулын хадны зургаас

ДАШИНЧИЛЭН СУМ

Дашинчилэн сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Хүнцэлцавчид уулын хошуу, Бүрэг хангай уулын хошууны нутгаас салган Төв аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 2,3 мянган км² газар нутагтай, 2,4 мянган хүн амтай, 181,8 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Сүүж суурин нь аймгийн төвөөс урагш 153 км зайтай.

1. Арслантын бууцны булш, хиргисүүр хадны зураг,
2. Бичигт шургуулгын бичээс
3. Бэрххангай уулын зүүн үзүүрийн булш, хиргисүүр
4. Оорцог уулын хадны зураг
5. Түдэв гүний хүрээний туйр
6. Хангидайн хадны бичээс, хадны зураг
7. Хар бухын балгас
8. Хар хошууны хөшөө чулууд
9. Цагаан үзүүрийн хэрэм
10. Чин толгойн балгас

Арслантын бууцны булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Арслантын бууцны хадны зургаас Арслантын бууцны хадны зургаас

Бичигт шургуулгын бичигт хад (зүүнээс)

3. Бэрхангай уулын зүүн үзүүрийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 22 орчим км-т, Бэрхангай уулын зүүн урд үзүүрийн энгэрт цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Бэрх хангай уулын зүүн үзүүрийн хиргисүүр (урдаас)

1. Арслантын бууцны булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс урагш 30-аад км, Арслантын бууцны хойд талын хадан цохион дээгүүр олон тооны сүг зураг байхын зэрэгцээ хормой, бэлээр нь цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Арслантын бууцны хадны зургаас

2. Бичигт шургуулгын бичээс

Сумын төвөөс хойш 40-өөд км-т, Туул голын баруун талын ханан хадыг нутгийнхан Бичигт шургуулга гэдэг. Энд монгол, ланз, түвд, хятад үсгээр сийлсэн бичээс бий.

Бичигт шургуулгын бичээс

Бэрх хангай уулын зүүн үзүүрийн булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Дашинчилэн сум

4. Оорцог уулын хадны зураг

Сумын төвөөс урагш 25 орчим км-т, Оорцог уулын орчмоор орших хад чулууны гадаргуу дээр цөөнгүй сүг зураг бий. Мөн уулын энгэр бэлээр цөөн хэдэн булш, хиргисүүр тааралдана.

Оорцог уулын хадны зургаас

Оорцог уул, түүний хормойн хиргисүүр (баруун хойноос)

Оорцог уулын хадны зургаас

Оорцог уулын хадны зургаас

Оорцог уулын хадны зургаас

5. Түдэв гүний хүрээний туйр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 33 орчим км-т, Найдаг уулын өвөр, Хүрээний амны дунд хэсэгт Түдэв гүний хүрээний туйр бий.

Түдэв гүний хүрээний туйрин дээрх суврагын үлдэгдэл (баруун урдаас)

Түдэв гүний хүрээний туйр (баруунаас)

Түдэв гүний хүрээний туйрин дээрх бурханы хөрөгтэй чулуу

6. Хангидайн хадны бичээс, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 30 орчим км, Савангийн голын баруун эрэг, Хангидай гэх толгойн урд хэсгийн ханан хаднаа цөөнгүй сүг зураг, эртний түрэг бичээс бий.

Хангидайн хадны түрэг бичээс

Хангидайн хад (зүүн урдаас)

Хангидайн хадны зургаас

Хангидайн хадны зургаас

Хангидайн хадны зургаас

7. Хар бухын балгас

Сумын төвөөс баруун тийш 12 орчим км, Хар бухын голын зүүн хөндий, Хадаасан толгойн зүүн хойд талд эртний нэгэн балгас бий. Судлаачид үүнийг эртний Киданчуудын барьж байгуулсан хотын үлдэгдэл болохыг тогтоожээ.

Хар бухын балгасны барилгын үлдэгдэл (баруунаас)

Хар бухын балгас (баруунаас)

Хар бухын балгасны баруун хэрмийн хэсэг (хойноос)

Хар бухын балгасны суврага (зүүн урдаас)

Дашинчилэн сум

8. Хар хошууны хөшөө чулууд

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 18 орчим км, Мянлангийн голын баруун хөндий, Хар хошуу уулын зүүн хормойд хоорондоо 4 орчим км зайтай 2 хөшөө чулуу бий.

Хар хошууны хойд талын хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

Хар хошууны урд талын хөшөө чулууд (урдаас)

9. Цагаан үзүүрийн хэрэм

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 38 орчим км-т, Цагаан үзүүрийн зүүн урд хөндийд нэгэн дөрвөлжин шороон хэрэм бий.

Цагаан үзүүрийн хэрмийн баруун хэсэг (хойноос)

Цагаан үзүүрийн хэрэм (баруун хойноос)

10. Чин толгойн балгас

Сумын төвөөс зүүн зүгт 20-иод км, Чин толгойн урд хөндийд эртний Киданчуудын барьж байгуулсан нэгэн хэрэмт хотын туйр үлдэгдэл бий.

Чин толгойн балгас (баруун хойноос)

Чин толгойн шивээ (урдаас)

Чин толгойн балгасны баруун хэрмийн хэсэг (урдаас)

МОГОД СУМ

Могод сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Авзага Хайрхан уулын хошууны нутгаас салган Архангай аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 1,8 мянган км² газар нутагтай, 2,7 мянган хүн амтай, 203,9 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Эрхит суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 130 км зайтай.

1. Асгатын адгийн булш, хиргисүүр
2. Булагийн хадны зураг
3. Доод Түрүүний хөшөө чулуу
4. Дуутын хадны зураг
5. Мухдагийн амны хүннүгийн оршуулгын газар
6. Саадагт уулын өврийн булш, хиргисүүр, хадны зураг
7. Тариатын буган чулуун хөшөө
8. Тээг уулын булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу
9. Хар гозгорын хадны зураг
10. Хөл Асгатын дурсгал
11. Хуурайн булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу

Могод сум

1. Асгатын адгийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 40 гаруй км-т, Хөх Чулуут уулын баруун хойд хөндий, Асгатын голын адгаар цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Асгатын адгийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Асгатын адгийн хиргисүүр (баруун урдаас)

2. Булагийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун тийш 30 гаруй км-т, Булаг гэх газар, Баярын өвөлжөөний арын ханан хадан дээр эртний сийлмэл сүг зураг цөөнгүй бий.

Булагийн сийлмэл зурагтай хад (урдаас)

Булагийн хадны зургаас

Булагийн хадны зургаас

3. Доод Түрүүний хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 15 орчим км-т, Доод Түрүүн гэх газар гадаргуу дээрээ элдэв тамга, тэмдэггүй ганц хөшөө чулуу бий.

Доод Түрүүний хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

Доод Түрүүний хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

4. Дуутын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойш 36 орчим км-т, нутгийнхны Дуут гэж нэрлэдэг хар хад бий. Энэ хадан дээр элдэв амьтны сүг зураг цөөнгүй бий.

Дуутын хадны зургаас

Дуутын хадны зургаас

Дуут хад (урдаас)

Мухдагийн амны хүннү булш (баруун урдаас)

Мухдагийн амны хүннү булш (урдаас)

5. Мухдагийн амны хүннүгийн оршуулгын газар

Сумын төвөөс хойш 40 гаруй км-т, Орхон голын урд эрэг, Баруун Мухдагийн амны Хиргэсийн хавтгай гэх газар хүннүгийн үед холбогдох 250 орчим булш бий.

Мухдагийн амны хүннү булш (зүүн урдаас)

6. Саадагт уулын өврийн булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс хойд зүгт 27 орчим км-т, Хүүртийн амны хойд бие, Саадагт уулын өвөр бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр, хадны зургийн дурсгал бий.

Саадагт уулын дөрвөлжин булш, (баруун урдаас)

Саадагт уулын хадны зургаас

Саадагт уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

7. Тариатын буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урагш 10 орчим км-т, Тариат гэх газар дүрслэл нь бүдгэрсэн нэг буган чулуун хөшөө бий.

Тариатын буган чулуун хөшөө (баруун урдаас)

Тариатын буган чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

8. Тээг уулын булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун хойш 40 орчим км-т, Тээг уулын өвөрт цөөн хэдэн булш, хиргисүүр байрлана. Мөн гадаргуу дээрээ адууны зурагтай нэг хөшөө чулуу бий.

Тээг уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Тээг уулын хөшөө чулуу (урдаас)

9. Хар гозгорын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урагш 32 орчим км-т, Хар гозгор хэмээх уулын баруун урд үзүүрийн хадан дээгүүр сүг зураг олон бий.

Тээг уулын хөшөө чулуу

Хар гозгорын хадны зургаас

Хар гозгорын хадны зургаас

Хар гозгорын хадны зургаас

Хар гозгорын сүг зурагтай хад (урдаас)

Хөл Асгатын дурсгал (урдаас)

10. Хөл Асгатын дурсгал

Сумын төвөөс урагш 35 орчим км-т, Түлээ уулын зүүн хөндий, Асгатын голын баруун талд эртний Түрэгийн үеийн цогцолбор дурсгал бий. Энэхүү дурсгал нь шинжлэх ухаанд “Хөл Асгатын” гэх нэрээр оржээ.

Хөл Асгатын тахилын онгоны хээтэй хавтан чулуу

Хөл Асгатын тахилын онгоны хүн чулуун хөшөө

Хөл Асгатын тахилын онгоны хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хөл Асгатын тахилын онгоны түрэг бичээс

11. Хуурайн булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойш 45 орчим км-т, Хуурай хэмээх газар цөөн тооны булш, хиргисүүр бий. Эндхийн нэг дөрвөлжин булшны буланд гадаргуу дээрээ тамга, тэмдэгтэй хөшөө чулуу суулгажээ.

Хуурайн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

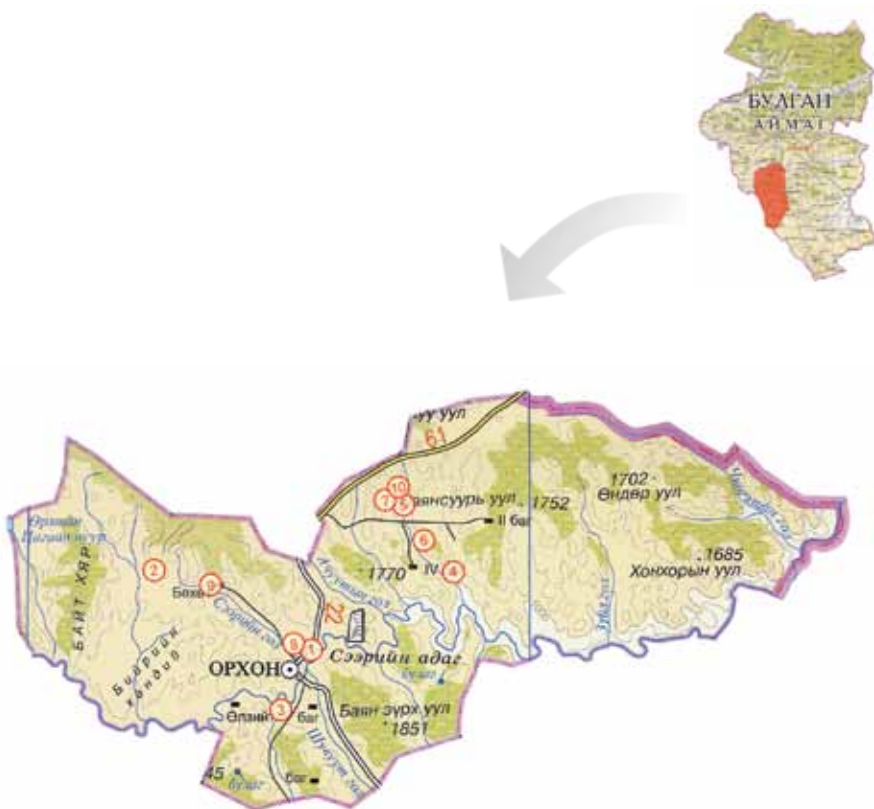
Хуурайн дөрвөлжин булш (урдаас)

Хуурайн дөрвөлжин булшны хөшөө чулууд

ОРХОН СУМ

Орхон сумыг АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1959 оны .. дугаар зарлигаар тус аймгийн Халиун, Булган сумдын нутгаас салган байгуулжээ. 1994 онд Өлзийт хороог нэгтгэсэн байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 4,2 мянган км² газар нутагтай, 2,8 мянган хүн амтай, 186,0 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Мандал суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 22 км зайтай.

1. Адаг нугын булш, хиргисүүр
2. Ар хөндийн хүн чулуун хөшөө
3. Баруун Могойн голын хадны зураг
4. Бухтын өврийн буган чулуун хөшөө
5. Дамбацэрэн уулын хиргисүүр
6. Залуугийн голын булш, хиргисүүр
7. Лосолын толгойн булш, хиргисүүр, хүн чулуун хөшөө
8. Сээрийн адгийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
9. Сээрийн бригадын буган чулуун хөшөө
10. Хорхойт уулын булш, хиргисүүр

1. Адаг нугын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 5 орчим км, Орхон голын хойд эрэг, Адаг нуга гэх газарт олон тооны булш, хиргисүүр бий.

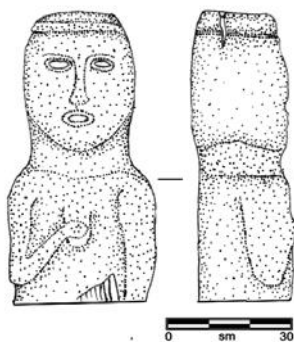
Адаг нугын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Адаг нугын булш (баруун урдаас)

2. Ар хөндийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойш 30-аад км-т, Ар хөндий гэх газар Түрэгийн үеийн нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

Ар хөндийн хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Ар хөндийн хүн чулуун хөшөө (урдаас)

3. Баруун Могойн голын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун тийш 5-6 орчим км, Орхон голын баруун цутгалан Баруун Могойн голын орчмын хад чулуун дээгүүр сийлмэл зургийн дурсгал их бий.

Баруун Могойн голын хадны зургаас

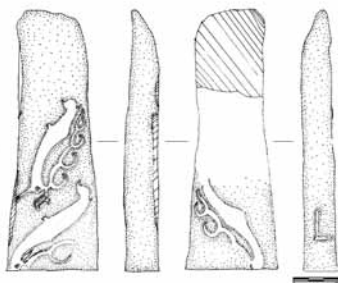
Баруун Могойн голын хөндий

Баруун Могойн голын хадны зургаас

4. Бухтын өврийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойш 40 гаруй км-т, Залуу мааньтын хөндий, Бухтын өвөрт нэгэн буган чулуун хөшөө бий.

Бухтын өврийн буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Бухтын өврийн буган чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

5. Дамбацэрэн уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 40-өөд км, Лосолын толгойн урд талын Дамбацэрэн уулын энгэр, бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Дамбацэрэн уул (баруун урдаас)

Дамбацэрэн уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

6. Залуугийн голын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 40 орчим км, Залуугийн голын хөндийгөөр олон тооны булш, хиргисүүр бий.

Залуугийн голын булш, хиргисүүр (урдаас)

Залуугийн голын булш (урдаас)

Залуугийн голын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

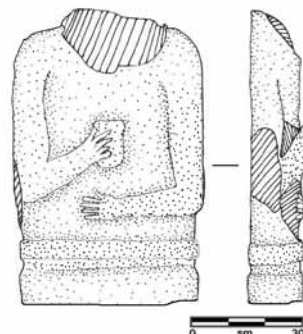
Лосолын толгойн хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Лосолын толгойн хиргисүүр (баруун урдаас)

7. Лосолын толгойн булш, хиргисүүр, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойш 40-өөд км-т, Жимбэгэрийн амны адаг, Лосолын толгойн өврөөр олон тооны булш, хиргисүүр, нэг хүн чулуун хөшөө бий.

Лосолын толгойн хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Лосолын толгойн дөрвөлжин булш (урдаас)

8. Сээрийн адгийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

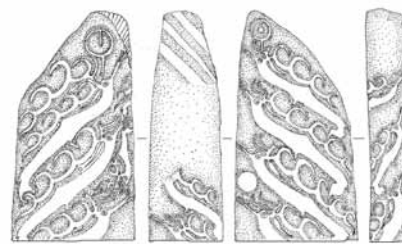
Сумын төвөөс зүүн хойш 2-3 орчим км-т, Сээрийн адаг гэх газарт олон тооны булш, хиргисүүр, 11 буган чулуун хөшөө бий.

Сээрийн адгийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

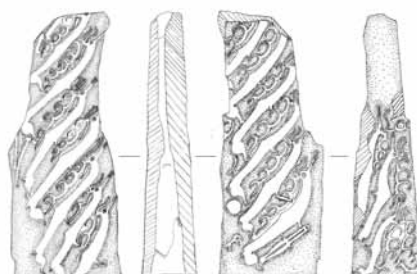
Сээрийн адгийн 4-р буган чулуун хөшөө

Сээрийн адгийн 4-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

Сээрийн адгийн дөрвөлжин булш (зүүнээс)

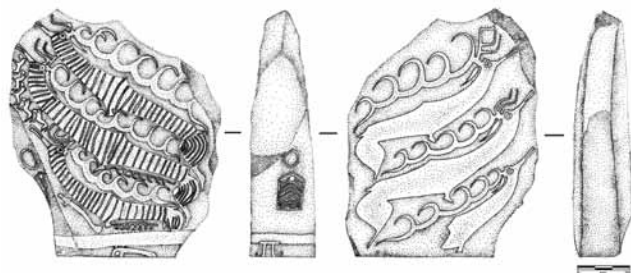

Сээрийн адгийн 1-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

Сээрийн адгийн 1-р буган чулуун хөшөө

Орхон сум

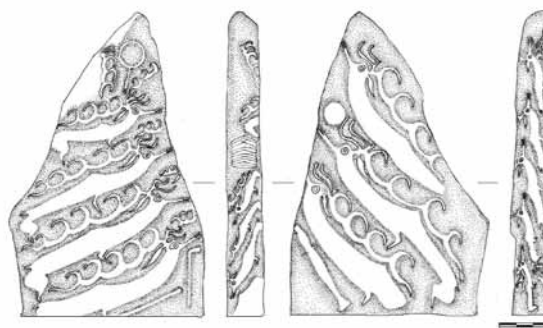
Сээрийн адгийн 11-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

Сээрийн адгийн 11-р буган чулуун хөшөө

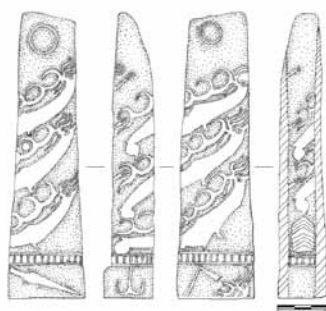
Сээрийн адгийн 10-р буган чулуун хөшөө

Сээрийн адгийн 10-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

9. Сээрийн бригадын буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойш 18 орчим км-т, тус сумын 3-р багийн төвийн /Сээрийн бригад/ баруун талд нэгэн буган чулуун хөшөө бий.

Сээрийн бригадын буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Сээрийн бригадын буган чулуун хөшөө (урдаас)

10. Хорхойт уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 40-өөд км, Лосолын толгойн зүүн талын Хорхойт уулын энгэр бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Хорхойт уулын дөрвөлжин булш (урдаас)

Хорхойт уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

РАШААНТ СУМ

Рашаант сумыг АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1984 оны 186 дугаар зарлигаар Гурванбулаг сумын “Сансар” САА-г түшиглүүлэн Булган аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 3,0 мянган км² газар нутагтай, 3,2 мянган хүн амтай, 126,2 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Улааншивээт суурин нь аймгийн төвөөс урагш 280 км зайтай.

1. Баялагийн амны булш, хиргисүүр
2. Бичигт хадны бичээс
3. Хөгнө Тарнын Залуу хийдийн туйр
4. Хөгнө Тарнын Өвгөн хийдийн туйр
5. Шилүүстэйн хөндийн хүн чулуун хөшөө

1. Баялагийн амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 22 орчим км, Хөгнө хан уулын зүүн урд талын Баялагийн амны адгаар цөөн хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Баялагийн амны булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Баялагийн амны хиргисүүр (хойноос)

2. Бичигт хадны бичээс

Сумын төвөөс баруун зүгт 7 орчим км, Бичигт гэх хадан цохионы өвөрт 2 хэсэг төвд бичгийн дурсгал бий.

Бичигт хадны төвд бичээс (баруун урдаас)

Бичигт хадны төвд бичээс

3. Хөгнө Тарнын залуу хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун хойш 25 орчим км, Хөгнө хан уулын урд бэлд энэ хийдийн туйр оршино. Нутгийн сүсэгтэн олны дэмжлэгтэйгээр 1990-ээд оны үеэс тус хийдийг сэргээн хурал номын үйл ажиллагааг явуулж эхэлжээ.

Хөгнө Тарнын залуу хийдийн туйр (зүүн хойноос)

Хөгнө Тарнын залуу хийдийн туйр (баруун урдаас)

Хөгнө Тарнын залуу хийдийн туйр (урдаас)

Рашаант сум

Хөгнө Тарнын өвгөн хийдийн туйр (урдаас)

4. Хөгнө Тарнын өвгөн хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун хойш 25 орчим км, Хөгнө хан уулын дотор, Хөгнө Тарнын өвгөн хийдийн туйр оршино.

Хөгнө Тарнын өвгөн хийдийн туйр (баруун урдаас)

Хөгнө Тарнын өвгөн хийдийн туйр (зүүнээс)

5. Шилүүстэйн хөндийн хүн чулуун хөшөө

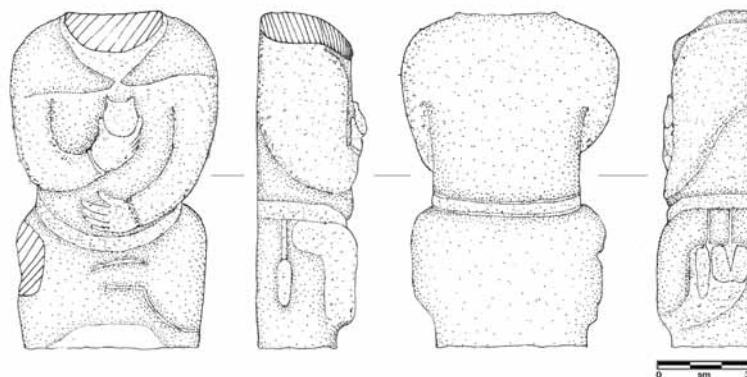
Сумын төвөөс баруун урагш 20 орчим км-т, Элсэн тасархайн зүүн талд, Шилүүстэйн хөндийд Түрэгийн үеийн нэг хүн чулуун хөшөө бий.

Шилүүстэйн хөндийн хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

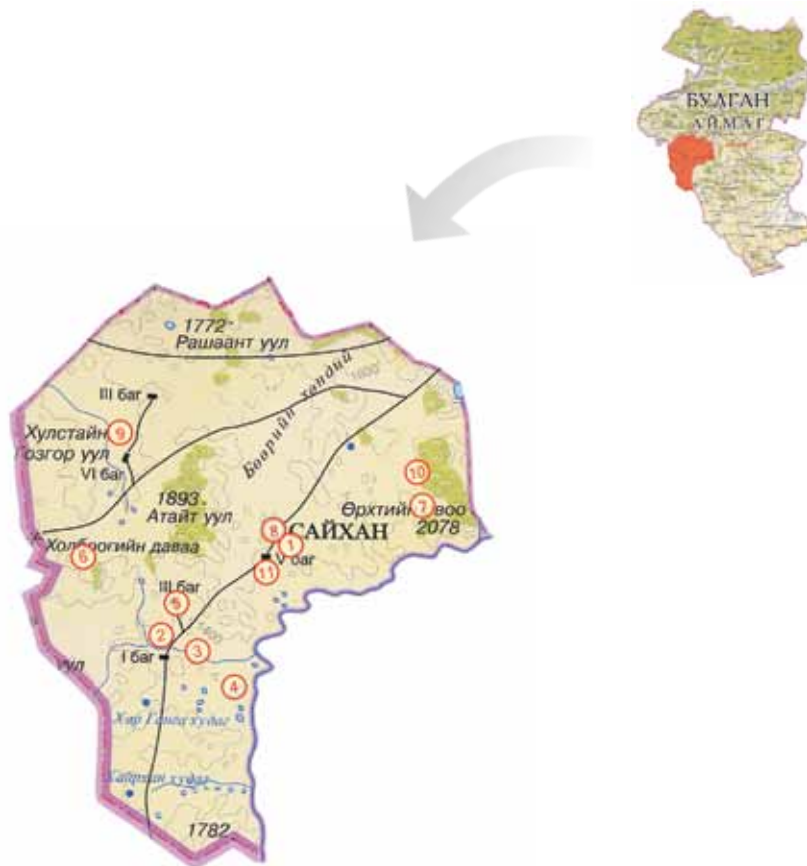
Шилүүстэйн хөндийн хүн чулуун хөшөө

Шилүүстэйн хөндийн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

САЙХАН СУМ

Сайхан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Булган хан уулын хошууны нутгаас салган Сэлэнгэ аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 2,8 мянган км² газар нутагтай, 3,6 мянган хүн амтай, 219,6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хүрэмт суурин нь аймгийн төвөөс баруун тийш 100 км зайтай.

1. Асган дэвсэгийн буган чулуун хөшөө
2. Бага хайрханы булш, хиргисүүр, хадны зураг
3. Байширын бүрдийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
4. Дов дэрс
5. Дэлийн хадны зураг
6. Могойн Шинэ усны дурсгал
7. Нарийн хүрэмтийн буган чулуун хөшөөд
8. Сумын төвийн булш, хиргисүүр
9. Түнгэлэг нуурын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
10. Хөшөөн дэвсэгийн хүн чулуун хөшөөд
11. Хөшөөн шандны тахилын онгон

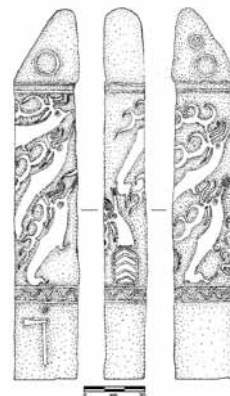
Сайхан сум

Асган дэвсэгийн буган чулуун хөшөөд (урдаас)

1. Асган дэвсэгийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвийн урдуур урсан Хүрэмтийн голын баруун дэнжийн хэсэг газрыг Асган дэвсэг гэдэг. Энд 2 буган чулуун хөшөө бий.

Асган дэвсэгийн 2-р буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

2. Бага хайрханы булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урагш 45 орчим км-т Бага хайрхан гэх хад чулуу ихтэй шовгор уул бий. Энэ уулын энгэр бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр байхын зэрэгцээ хад чулууных нь гадаргуу дээр янгир зэрэг амьтны хэдэн сийлмэл зураг бий.

Бага хайрханы булш хиргисүүр (урдаас)

Бага хайрханы хиргисүүр (баруун урдаас)

Бага хайрханы дөрвөлжин булш (урдаас)

Бага хайрханы хиргисүүр (зүүнээс)

Бага хайрханы хадны зургаас

Бага хайрханы хадны зургаас

3. Байширын бүрдийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун урагш 45 орчим км, Бага хайрхан уулын урд хөндийн Байширын бүрд гэх газар цөөнгүй булш, хиргисүүр байхын зэрэгцээ дөрвөлжин булшинд хөшөө, хашлага болгон ашигласан 8 буган чулуун хөшөө бий.

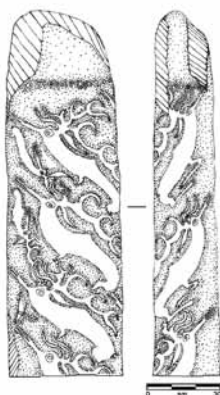
Байширын бүрдийн буган хөшөөт дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Байширын бүрдийн хиргисүүр (зүүнээс)

Байширын бүрдийн 8-р буган чулуун хөшөө (урдаас)

Байширын бүрдийн 1-р буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Байширын бүрдийн 7-р буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

4. Дов дэрс

Сумын төвөөс баруун урагш 45 орчим км, Байширын бүрдийн урд хөндийд Дов дэрс гэх гадуураа үл мэдэгдэм шороон хэрэмтэй ганц барилгын үлдэгдэл бий.

Дов дэрс (баруун хойноос)

Дов дэрс (баруун урдаас)

5. Дэлийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урагш 40 гаруй км-т, Дэл гэх хадтай урт нуруу байх бөгөөд энд цөөнгүй сийлмэл зургийн дурсгал бий.

Дэлийн хадны зурагтай хад (урдаас)

Дэлийн хадны зургаас

Дэлийн хадны зургаас

Дэлийн хадны зургаас

Могойн Шинэ усны дурсгал (зүүн урдаас)

6. Могойн Шинэ усны дурсгал

Сумын төвөөс баруун тийш 40 гаруй км-т, Хиргисийн хөндийн Могойн Шинэ ус гэх газар эртний Уйгар улсын үед холбогдох гэрэлт хөшөө бүхий цогцолбор дурсгал бий.

Могойн Шинэ усны гэрэлт хөшөө (зүүн урдаас)

7. Нарийн хүрэмтийн буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн урагш 20 гаруй км-т, Холбоо уулын урд хөндий, Нарийн хүрэмтийн голын баруун дэнж дээр ойролцоо орших 2 буган чулуун хөшөө бий.

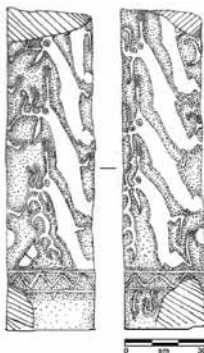

Нарийн хүрэмтийн буган чулуун хөшөө (зүүнээс)

Могойн Шинэ усны гэрэлт хөшөөний бичээс

Сайхан сум

Нарийн хүрэмтийн 1-р буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Нарийн хүрэмтийн 2-р буган чулуун хөшөө (баруунаас)

8. Сумын төвийн булш, хиргисүүр

Өнөөгийн сумын төвийн гэр хорооллын дунд хүрлийн үед холбогдох дөрвөлжин булш, дугуй дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр цөөнгүй бий.

Сумын төвийн булш (урдаас)

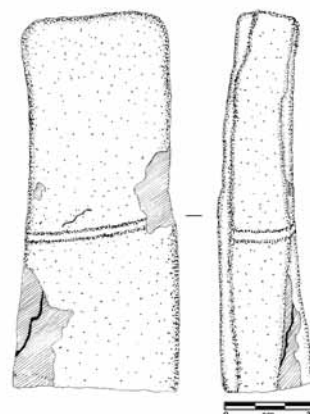
Сумын төвийн хиргисүүр (баруунаас)

9. Түнгэлэг нуурын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойш 30-аад км, Сайхан уулын баруун хойд хөндийд орших Түнгэлэг нуурын хойд эрэг дээр олон булш, хиргисүүр байхын зэрэгцээ хос хөндлөн зураасаар бүс гаргасан цулгүй 1 буган чулуун хөшөө бий.

Түнгэлэг нуурын булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу (баруун урдаас)

Түнгэлэг нуурын буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Түнгэлэг нуурын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

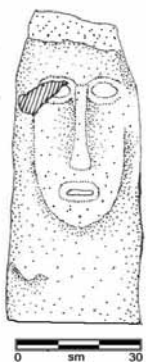

Хөшөөн дэвсэгийн хүн чулуун хөшөөд (урдаас)

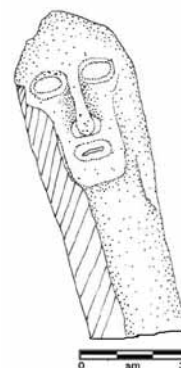
10. Хөшөөн дэвсэгийн хүн чулуун хөшөөд
Сумын төвөөс зүүн тийш 26 орчим км-т, Нарийн хүрэмтийн голын зүүн дэнж, Хөшөөн дэвсэг гэх газар том жижиг нийлсэн 4 хүн чулуун хөшөө бий.

Хөшөөн дэвсэгийн 1-р хүн чулуун хөшөө түүний гар зураг

Хөшөөн дэвсэгийн 3-р хүн чулуун хөшөө түүний гар зураг

Хөшөөн дэвсэгийн 2-р хүн чулуун хөшөө түүний гар зураг

11. Хөшөөн шандны тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун урагш 12 орчим км, Онгийн хярын зүүн хөндийн Хөшөөн шанд гэх газар эртний Түрэг улсын үед холбогдох тахилын онгон бий.

Хөшөөн шандны тахилын онгон (баруунаас)

Хөшөөн шандны тахилын онгон (зүүн хойноос)

СЭЛЭНГЭ СУМ

Сэлэнгэ сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Булган хан уулын хошууны нутгаас салган Сэлэнгэ аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1957 онд татан буулгаж, 1959 онд Ингэт толгойн САА-г түшиглүүлэн дахин байгуулсан байна. Тус сум 2011 оны байдлаар 4,9 мянган км² газар нутагтай, 3,3 мянган хүн амтай, 76,5 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Ингэт толгой суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 130 км зайтай.

1. Алаг морьтын хөшөө чулуу
2. Баруун голын булш, хиргисүүр
3. Бухын голын булш, хиргисүүр
4. Долоон модны булш, хиргисүүр
5. Дуган дэвийн хөшөө чулуу
6. Ингэт толгойн хүн чулуун хөшөө
7. Их Хайлантайн амны булш, хиргисүүр
8. Нарангийн амны адгийн булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу
9. Хадан хошууны булш, хиргисүүр, хөшөө чулууд
10. Хийдийн давааны хөшөө чулуу
11. Цүүцийн голын хадны зосон зураг

Алаг морьтын хөшөө чулуу (урдаас)

1. Алаг морьтын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойш 12 орчим км-т, Харцайн голын адаг, Алаг морьт гэх газар гадаргуу дээрээ ланз, төвд, монгол үсгээр сийлсэн маанийн үгтэй хөшөө чулуу бий.

Алаг морьтын хөшөө чулуу

2. Баруун голын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 40 орчим км-т, Баруун голын хоёр эргээр цөөнгүй булш хиргисүүр бий.

Баруун голын хиргисүүр (урдаас)

Баруун голын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

3. Бухын голын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 35 орчим км-т, Бухын голын Агуйтын адаг, Бэрхийн адаг гэх газруудад цөөнгүй булш, хиргисүүр бий. Зарим хиргисүүрийн голд хус мод ургажээ.

Бухын голын булш, хиргисүүр (баруунаас)

Бухын голын булш, хиргисүүр (баруунаас)

Сэлэнгэ сум

4. Долоон модны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 24 орчим км-т, Харлагийн голын зүүн талд Долоон мод гэх газар цөөн хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Долоон модны хиргисүүр (урдаас)

Долоон модны булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

5. Дуган дэвийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн тийш 33 орчим км-т орших Дуган дэв гэх газар гадаргуу дээрээ ланз, төвд, монгол бичигтэй хөшөө чулуу бий.

Дуган дэвийн хөшөө чулуу (урдаас)

6. Ингэт толгойн хүн чулуун хөшөө

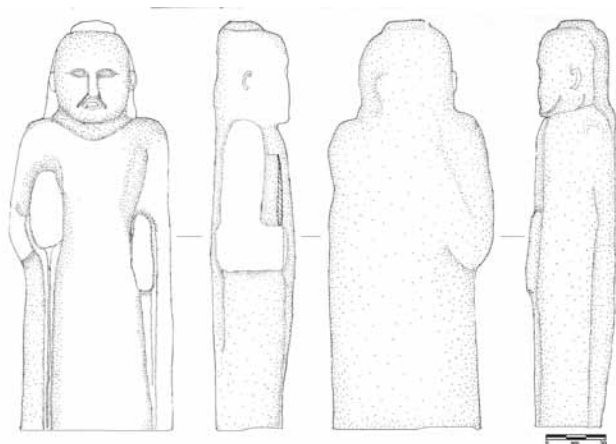
Сумын төвөөс зүүнтээ Сэлэнгэ мөрний урд талд орших ганц толгойг Ингэт толгой гэдэг. Энэ толгойн баруун урд бэлд нэгэн хүн чулуу бий. Судлаачид энэ хүн чулуун хөшөөг эртний Кидан улсын үед хамаатуулж үздэг байна.

Ингэт толгойн хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

Ингэт толгойн хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Ингэт толгойн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

7. Их Хайлантайн амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 33 орчим км-т, Их Хайлантайн аманд 10-аад хиргисүүр, 20 гаруй булш бий.

Их Хайлантайн амны хиргисүүр (урдаас)

Их Хайлантайн амны булш, хиргисүүр (баруунаас)

Их Хайлантайн амны дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

8. Нарангийн амны адгийн булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урагш 37 орчим км-т, Бухын голын Нарангийн амны адагт олон тооны булш, хиргисүүр бий. Мөн эдгээр булш, хиргисүүрийн ойролцоо төвд бичиг сийлсэн 1 хөшөө чулуу бий.

Нарангийн амны адгийн булш, хиргисүүр (баруунаас)

Нарангийн амны адгийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Нарангийн амны адгийн хөшөө чулуу

Нарангийн амны адгийн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

9. Хадан хошууны булш, хиргисүүр, хөшөө чулууд

Сумын төвөөс баруун хойш 25 орчим км-т, Харлагийн голын баруун бие, Хадан хошууны урд дэнж дээр маанийн үсэгтэй 2 хөшөө бий. Эдгээр хөшөөний дэргэд хэдэн булш, 1 хиргисүүр бий.

Хадан хошууны хөшөө чулууд (урдаас)

Хадан хошууны булш, хиргисүүр, хөшөө чулууд (урдаас)

Хадан хошууны дөрвөлжин булш (зүүнээс)

10. Хийдийн давааны хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун хойш 20 орчим км-т, Хийдийн давааны зүүн бэлд маанийн үсэг бүхий хөшөө чулуу бий.

Хийдийн давааны хөшөө чулуу (урдаас)

11. Цүүцийн голын хадны зосон зураг

Сумын төвөөс зүүн хойш 100 гаруй км-т, хуучин Атарын сангийн аж ахуйн төвөөс баруун хойш 15-20 орчим км-т, Цүүцийн голын баруун биед орших 2 цохионы гадаргуу дээр хүрлийн үеийн зосон зургийн дурсгал бий.

Цүүцийн голын зосон зурагт хад (урдаас)

Цүүцийн голын 1-р зосон зургаас

Цүүцийн голын 2-р зосон зургаас

ТЭШИГ СУМ

Тэшиг сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Булган хан уулын хошууны нутгаас салган Хөвсгөл аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 7,7 мянган км² газар нутагтай, 3,4 мянган хүн амтай, 70,1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Тэшиг суурин нь аймгийн төвөөс хойш 245 км зайтай.

1. Бургастайн голын хөшөө чулуу
2. Дүгнэнгийн хясааны бурхадын хөрөг, бичээс
3. Индэрт толгойн өврийн бичигтэй чулууд
4. Моностын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө, бичигтэй чулуу
5. Өлзийт овооны булш, хиргисүүр
6. Тардагийн амны булш, хиргисүүр
7. Тахилтын амны булш, хиргисүүр
8. Тэшигийн буган чулуун хөшөөд
9. Хадат толгойн булш, хиргисүүр
10. Цаламын голын булш, хиргисүүр
11. Шанш толгойн булш, хиргисүүр
12. Эрэнгийн хийдийн туйр

Тэшиг сум

1. Бургастайн голын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн зүгт 100 орчим км-т, Бургастайн голын хойд эрэг дээр гадаргуу дээрээ ланз, төвд, монгол үсгээр бичсэн маанийн үсэг бүхий хөшөө чулуу бий.

Бургастайн голын хөшөө чулуу

Бургастайн голын хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

2. Дүгнэнгийн хясааны бурхадын хөрөг, бичээс

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 50 орчим км-т, Эгийн голын зүүн эрэг, Мяг хадны баруун тийш харсан гадаргуу дээр бурхан болон суврагын зураг, ланз, төвд, монгол үсгээр бичсэн маанийн үгс олон бий.

Дүгнэнгийн хясааны монгол бичиг

Дүгнэнгийн хясааны бурханы зураг, бичээс (баруунаас)

Дүгнэнгийн хясааны ланз бичиг

Дүгнэнгийн хясааны төвд бичээс

Дүгнэнгийн хясааны бурханы хөрөг

Дүгнэнгийн хясааны суврагын зураг

Индэрт толгойн өврийн бичигтэй чулууд (баруун урдаас)

3. Индэрт толгойн өврийн бичигтэй чулууд

Сумын төвөөс баруун тийш 28 орчим км, Тавтын голын хойд биед орших Индэрт хэмээх толгойн өвөрт төвд бичигтэй цуварсан 3 чулуу бий.

Индэрт толгойн өврийн бичигтэй чулууд

4. Моностын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө, бичигтэй чулуу

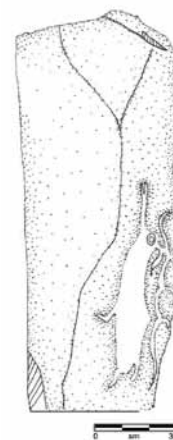
Сумын төвөөс баруун урагш 18 орчим км-т, Эгийн голын зүүн эрэг, Моност гэх газар 2 буган чулуун хөшөө бий. Мөн төвд бичигтэй чулуу болон цөөн хэдэн булш, хиргисүүр байх ажээ.

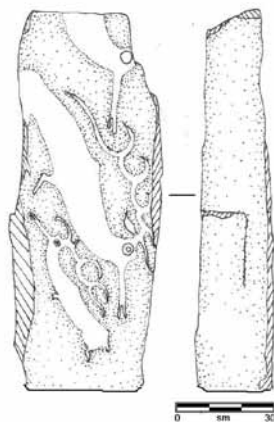
Индэрт толгойн өврийн бичигтэй чулуу

Моностын булш, хиргисүүр (урдаас)

Моностын 2-р буган чулуун хөшөө түүний гар зураг

Моностын 1-р буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Моностын бичигтэй чулуу

5. Өлзийт овооны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 97 орчим км-т, Бургастайн голын хойд биед орших Өлзийт овооны баруун энгэр, Хавчирангийн амны зүүн үзүүрт 20-иод булш, хиргисүүр бий.

Өлзийт овооны булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Өлзийт овооны булш, хиргисүүр (урдаас)

6. Тардагийн амны булш, хиргисүүр

Тэшиг сумын зүүн урд талын хэсэг айлуудтай газрыг Тардагийн амны адаг гэдэг. Энд хэлбэр, хэмжээний хувьд харилцан адилгүй 30-аад булш, хиргисүүр бий.

Тардагийн амны хиргисүүр (зүүн урдаас)

Тардагийн амны булш, хиргисүүр (урдаас)

Тардагийн амны булш (зүүн урдаас)

7. Тахилтын амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 65 орчим км, Хужирт багийн төвөөс хойш 2 орчим км-т орших Тахилтын аманд 20-иод булш, хиргисүүр бий.

Тахилтын амны булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Тахилтын амны булш, хиргисүүр (урдаас)

8. Тэшигийн буган чулуун хөшөөд

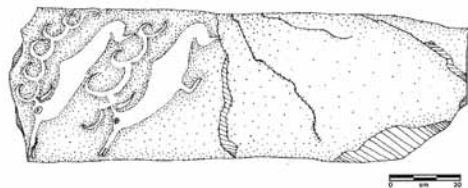
Сумын төвөөс баруун хойш 3-4 орчим км-т, хуучин Тэшиг сумын төвийн орчим 2 буган чулуун хөшөө, цөөнгүй булш, хиргисүүрийн хамт оршино.

Тэшигийн 1-р буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Тэшигийн 2-р буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Хадат толгойн булш, хиргисүүр (урдаас)

Тэшигийн буган чулуун хөшөөд (зүүн урдаас)

Тэшигийн буган чулуун хөшөө, түүний орчмын булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

9. Хадат толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 16 орчим км, Хадат уулын урд энгэрт хэсэг айлын өвөлжөөний орчмоор 20 гаруй булш, хиргисүүр бий.

Хадат толгойн булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Тэшиг сум

10. Цаламын голын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 20-иод км, Цаламын голын гүүрний зүүн талаар голоо өгсөөд цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Цаламын голын булш (баруун хойноос)

Цаламын голын булш, хиргисүүр (баруунаас)

11. Шанш толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 5 орчим км, Шанш гэх жижиг толгойн зүүн урд бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр оршино.

Шанш толгойн булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Шанш толгойн булш, хиргисүүр (зүүнээс)

12. Эрэнгийн хийдийн туйр

Сумын төвөөс хойш 30 гаруй км-т, Жаргантын аманд Эрэнгийн хийдийн туйр бий. Нутгийн ард иргэд уг хийдийн туйрин дээр шинээр суврага бүтээн залжээ.

Эрэнгийн хийдийн туйр (урдаас)

Эрэнгийн хийдийн туйр (зүүн урдаас)

ХАНГАЛ СУМ

Хангал сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Булган хан уулын хошууны нутгаас салган Сэлэнгэ аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 2,6 мянган км² газар нутагтай, 4,5 мянган хүн амтай, 74,5 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Сөрт суурин нь аймгийн төвөөс зүүн тийш 125 км зайтай.

1. Бинтийн овооны хадны зураг
2. Дордоомын голын хиргисүүр
3. Майхан толгойн булш, хиргисүүр, тамга
4. Өндөр уулын булш, хиргисүүр
5. Сөртийн булш, хиргисүүр, бичигтэй чулуу
6. Туг толгойн хөшөө чулуу
7. Тэмээн бууцны булш, хиргисүүр
8. Хөшөөтийн бичигтэй чулуу
9. Хөшөөтийн эхний хиргисүүр, бичигтэй чулуу

Хангал сум

1. Бинтийн овооны хадны зураг

Сумын төвийн урдуур урсах Чулуутын голын урд уулыг Бинтийн овоо гэнэ. Энэхүү уулын хойд хормойд орших хэсэг хаднаа цөөн хэдэн зосон болон сийлмэл зургийн дурсгал бий.

Бинтийн овооны сийлмэл болон зосон зураг

Бинтийн овооны зурагтай хад (баруунаас)

2. Дордоом голын хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 15 орчим км-т, Дордоом голын хоёр талаар 10-аад булш, мөн тооны хиргисүүр оршино.

Дордоом голын булш, хиргисүүр (зүүнээс)

Дордоом голын булш, хиргисүүр (баруунаас)

3. Майхан толгойн булш, хиргисүүр, тамга

Сумын төвөөс урагш 5 орчим км-т орших Майхан толгойн эргэн тойронд олон булш, хиргисүүр байхын зэрэгцээ энгэрт нь байх нэгэн хаднаа үл мэдэгдэх зурлага бүхий хэдэн тэмдэг бий.

Майхан толгойн булш, хиргисүүр (урдаас)

Майхан толгойн хиргисүүр (зүүн урдаас)

Майхан толгойн тамга, тэмдэгүүд

Өндөр уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

4. Өндөр уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 4-5 орчим км-т, Өндөр хэмээх уулын хормой бэл, Зөөхий голын хойд дэнж дээр 20-иод булш, хиргисүүр бий.

Өндөр уулын булш

5. Сөртийн булш, хиргисүүр, бичигтэй чулуу

Сумын төвөөс зүүн тийш 5-6 орчим км, Сөрт хэмээх хадтай уулын баруун урд хормой бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр нэгэн төвд бичигтэй хөшөө чулууны хамт оршино.

Сөртийн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Сөртийн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

6. Туг толгойн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 11 орчим км-т, Сангийн бэлчир хэмээх газар Туг толгой гэх жижигхэн толгой бий. Энэ толгой дээр 3 мөр төвд бичигтэй хөшөө чулуу бий.

Туг толгойн хөшөө чулуу (урдаас)

Сөртийн бичигтэй чулуу

Туг толгойн хөшөө чулуу

Тэмээн бууцны булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

7. Тэмээн бууцны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 10 орчим км-т орших Тэмээн бууц гэх газар цөөн хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Тэмээн бууцны булш, хиргисүүр (баруунаас)

8. Хөшөөтийн бичигтэй чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойш 30 орчим км-т, Сэлэнгэ мөрний урд хөндий, Хөшөөт гэх газар гадаргуу дээрээ төвд үсгээр бичсэн сийлмэл бичигтэй хөшөө чулуу бий.

Хөшөөтийн бичигтэй чулуу (баруун урдаас)

Хөшөөтийн бичигтэй чулуу

9. Хөшөөтийн эхний хиргисүүр, бичигтэй чулуу

Сумын төвөөс зүүн тийш 33 орчим км-т, Хөшөөтийн эх гэх газар 4 хиргисүүр, гадаргуу дээрээ “УМ” гэж төвд үсгээр бичсэн сийлмэл бичигтэй хөшөө чулуу бий.

Хөшөөтийн эхний хиргисүүр, бичигтэй чулуу (баруун хойноос)

Хөшөөтийн эхний бичигтэй чулуу (баруунаас)

ХИШИГ-ӨНДӨР СУМ

Хишиг-Өндөр сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Авзага Хайрхан уулын хошууны нутгаас салган Архангай аймгийн харьяанд Авзага сум нэртэйгээр байгуулжээ. 1959 оноос Хишиг-Өндөр сум гэж нэрлэх болсон. Тус сум 2011 оны байдлаар 2,2 мянган км² газар нутагтай, 3,1 мянган хүн амтай, 158,7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Мааньт суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 68 км зайтай.

1. Ар ханангийн түрэг бичээс
2. Баруун хүрээний туйр
3. Дэлийн үзүүрийн булш, хиргисүүр
4. Жаргалантын өврийн бурхантай чулууд
5. Мааньтын голын хиргисүүр
6. Мөнгөн уулын булш, хөшөө чулуу
7. Өвгөн ламын булш
8. Хойд хүрэм уулын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
9. Хөшигийн хүрэмийн булш, хиргисүүр, хадны зураг
10. Хүрээний голын хийдийн туйр
11. Шар хадны буган чулуун хөшөө
12. Шивээгийн харуулын цонж

1. Ар ханангийн түрэг бичээс

Сумын төвөөс зүүн урагш 40 орчим км-т, Ар ханангийн баруун дор орших толигор хаднаа 3 мөр түрэг бичээс, элдэв тамга, тэмгийн дурсгал бий.

Ар ханангийн түрэг бичээс, тамга, тэмдгийн дурсгал

Ар ханангийн түрэг бичээс, тамга, тэмдэгтэй хад (урдаас)

Ар ханангийн тамга, тэмдгийн дурсгал

2. Баруун хүрээний туйр

Сумын төвөөс баруун урагш 30 орчим км-т Баруун хүрээний туйр гэх хэдэн байшингийн туйр үлдэгдэл бий. Нутгийн зарим иргэд энэхүү туйрийг Байшин толгойн овон товон гэж нэрлэх нь ч бий.

Баруун хүрээний барилгын туйр үлдэгдэл (зүүн хойноос)

Баруун хүрээний барилгын туйр үлдэгдэл (зүүн урдаас)

Баруун хүрээний туйрин дээрх барилгын шавар эдлэлийн хэсгүүд

Баруун хүрээний барилгын туйр үлдэгдэл (урдаас)

3. Дэлийн үзүүрийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 40-өөд км-т, Дээд Түрүүний голын зүүн бие, Дэл уулын үзүүрт цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Дэлийн үзүүрийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Дэлийн үзүүрийн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

4. Жаргалантын өврийн бурхантай чулууд

Сумын төвөөс зүүн урагш 35 орчим км-т, Жаргалант уулын өврийн Номтын булгийн овоон дээр 6 ш хавтгай чулуун дээр бурхадын хөрөг зурж хайрцагласан дурсгал бий.

Жаргалантын өврийн бурхантай чулууд (урдаас)

Жаргалантын өврийн бурхантай чулууд (урдаас)

5. Мааньтын голын хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 6-7 орчим км-т, Мааньтын голын хөндийд таруу байрлалтай, голын дараас өндөртэй цөөнгүй хиргисүүр оршино. Хиргисүүрийн ойролцоо хэдэн дөрвөлжин булш бий.

Мааньтын голын хиргисүүр (баруун урдаас)

Мааньтын голын хиргисүүр (баруунаас)

6. Мөнгөн уулын булш, хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 15 орчим км-т орших Мөнгөн уулын орой дээр Манал бурхантай хавтгай чулуу болон том жижиг цөөн хэдэн булш бий.

Мөнгөн уулын булш (зүүн урдаас)

Мөнгөн уулын бурхантай хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

8. Хойд хүрэм уулын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвийн хойд талд Хужиртын голын баруун бие, Хойд Хүрэм уулын зүүн хормойгоор цөөнгүй булш, хиргисүүр оршино. Мөн энд дүрслэл сайтай нэг буган чулуун хөшөө бий.

Хойд хүрэм уулын булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

7. Өвгөн ламын булш

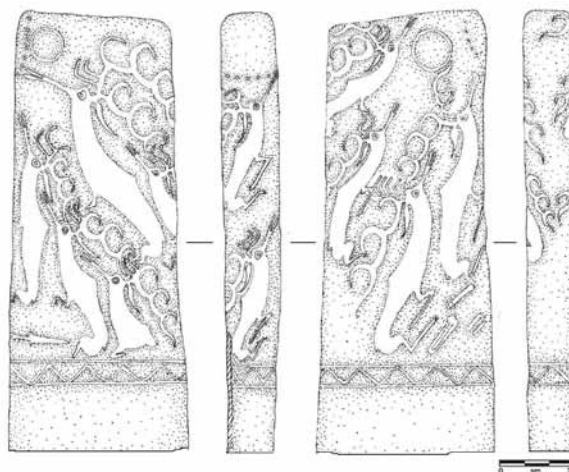
Сумын төвөөс баруун урагш 15 орчим км-т, Хадат толгойн өвөрт Өвгөн ламын булш бий. Уг булшийг ойрын жилүүдэд ухвар мөчид хүмүүс хэд хэдэн удаа ухаж сүйтгэсэн байна.

Өвгөн ламын булш (зүүн урдаас)

Хойд хүрэм уулын буган чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Хойд хүрэм уулын буган чулуун хөшөөний гар зураг

Хишиг-Өндөр сум

Хөшигийн хүрэмийн булш, хиргисүүр (хойноос)

Хөшигийн хүрэмийн хадны зургаас

Хүрээний голын хийдийн туйр (баруунаас)

Хүрээний голын хийдийн туйрин дээрх бурханы хөрөг бүхий хавтан чулуу

9. Хөшигийн хүрэмийн булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс урагш 3-4 орчим км-т, Мааньтын голын зүүн бие, Хөшигийн хүрэм гэх газар цөөнгүй булш, хиргисүүр, хадны сийлмэл зургийн дурсгал бий.

Хөшигийн хүрэмийн хиргисүүр (зүүн хойноос)

10. Хүрээний голын хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүн урагш 32 орчим км-т, Салхит уулын зүүн хөндий, Хүрээний голын баруун дэнж дээр хуучны нэгэн хийдийн туйр үлдэгдэл бий. Нутгийнхан уг хийдийн туйрин дээр шинээр суврага бүтээн залжээ.

Хүрээний голын хийдийн туйрин дээр шинээр бүтээн залсан суврага

Хүрээний голын хийдийн туйрин дээрх шашны холбогдолтой шавар эд зүйлсийн хэсэг

11. Шар хадны буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урагш 15 орчим км-т, Шар хад гэх газар нэгэн буган чулуун хөшөө сул унасан байдалтай байдаг.

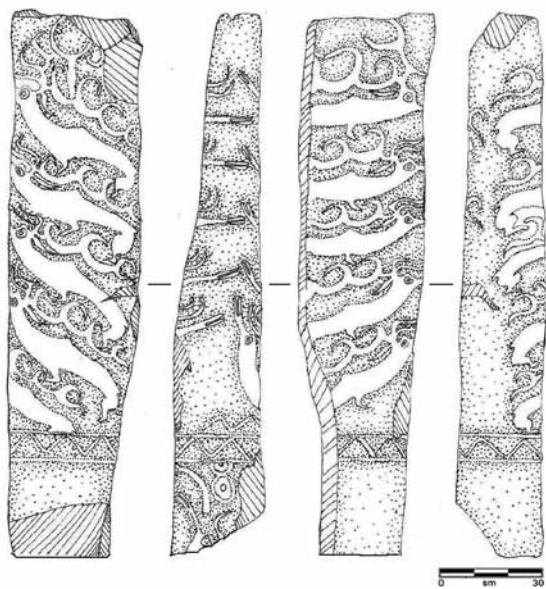
Шар хадны буган чулуун хөшөө (өвөр, ар тал)

Шар хадны буган чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

12. Шивээгийн харуулын цонж

Сумын төвөөс баруун урагш 40 орчим км-т, Шивээ уулын орой дээр чулуу, тоосгоор барьж байгуулсан 4 тал харуулын цонж бий. Нутгийнхан уг дурсгалыг Цогт хунтайжийн намтар түүхтэй холбон ярьдаг байна.

Шар хадны буган чулуун хөшөөний гар зураг

Шивээгийн харуулын цонж (баруун урдаас)

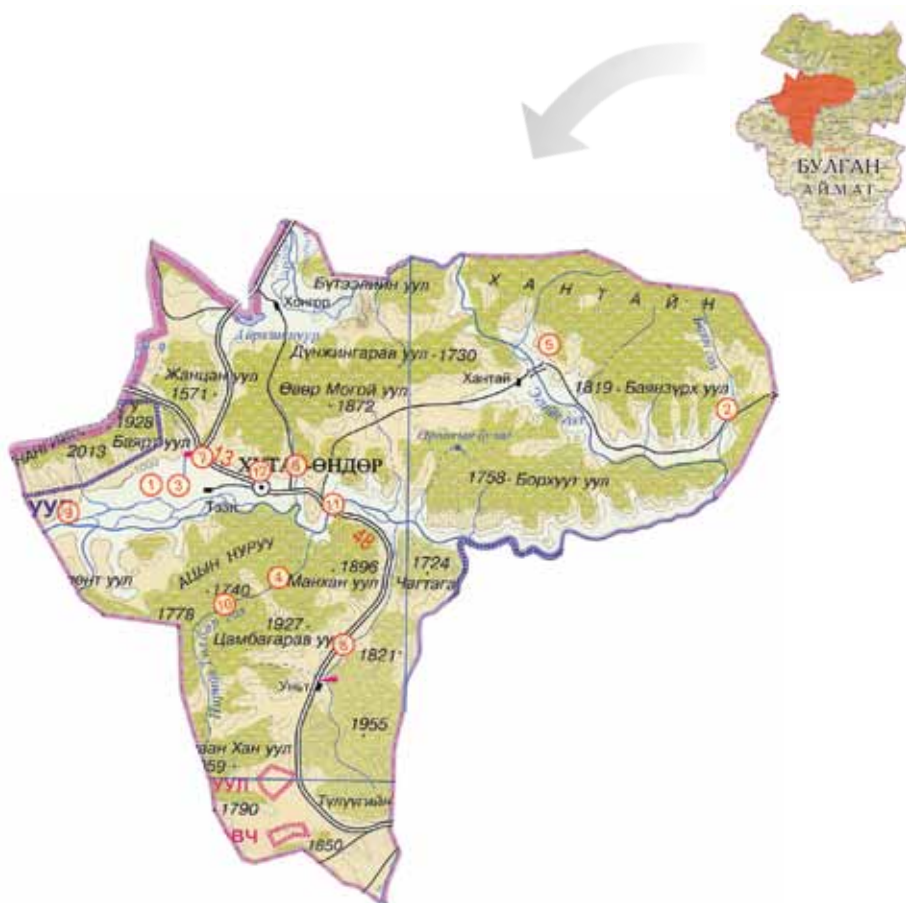
Шивээгийн харуулын цонж (дотор тал)

Шивээгийн харуулын цонж (баруун урдаас)

ХУТАГ-ӨНДӨР СУМ

Хутаг-Өндөр сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг Мандал уулын аймгийн Намнан уулын хошууны нутгаас салган Хөвсгөл аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 3,4 мянган км² газар нутагтай, 4,6 мянган хүн амтай, 181,6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хутаг суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 150 км зайтай.

1. Арслант толгойн дурсгал
2. Баянголын амны буган чулуун хөшөө
3. Бийбулагийн балгас
4. Бичигт бэржингийн бичээс
5. Бичигтийн үзүүрийн хадны зураг
6. Дунд Хайлантайн амны адгийн хөшөө чулуу
7. Жаргалантын амны булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу
8. Их Төлбөрийн голын булш, хиргисүүр
9. Намнангийн хүрээний туйр, хиргисүүр
10. Нарийн Төлбөрийн голын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
11. Усны арлын хүн чулуун хөшөө
12. Хутаг-Өндөр уулын булш, хиргисүүр

1. Арслант толгойн дурсгал

Сумын төвөөс баруун тийш 15 орчим км-т орших Арслант толгойн бул чулуудын гадаргуу дээр цөөн хэдэн сийлмэл зураг бий. Мөн энд маанийн үсэг сийлсэн хэдэн хөшөө чулуу бий.

Арслант толгойн 1, 2-р төвд бичигтэй хөшөө чулуу

Арслант толгой (урдаас)

Арслант толгойн хадны зургаас

Арслант толгойн хадны зургаас

Арслант толгойн орчмоос олдсон чулуун зэвсгийн үлдэгдлүүд

Арслант толгойн хадны зургаас

2. Баянголын амны буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн тийш 70 орчим км, Эг, Сэлэнгийн бэлчир болох Баянголын аманд нэгэн эвдэрсэн чулуун байгууламжийн урд 1 ширхэг буган чулуун хөшөө бий.

Баянголын амны буган чулуун хөшөө (хойноос)

Баянголын амны буган чулуун хөшөө (урдаас)

Бийбулагийн балгас (урдаас)

3. Бийбулагийн балгас

Сумын төвөөс баруун тийш 13-14 орчим км-т, Сэлэнгэ мөрний хойд хөндийд Бийбулагийн гэх балгас бий. Энэхүү балгасыг судлаачид эртний Уйгарын нийслэл Балыклык хотын үлдэгдэл хэмээн тогтоожээ.

Бийбулагийн балгасын хэрмийн үлдэгдэл

Бийбулагийн балгасын хэрмийн үлдэгдэл

4. Бичигт бэржингийн бичээс

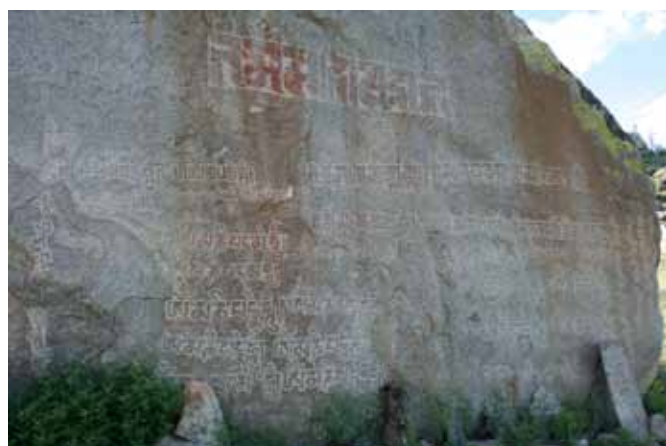
Сумын төвөөс зүүн урагш 15 орчим км, Нарийн Төлбөрийн голын хөндийн Бичигт бэржин гэх хаднаа монгол, ланз, төвд үсгээр сийлсэн олон бичээс бий.

Бичигт бэржин (баруун урдаас)

Бичигт бэржингийн бичээс

Бичигт бэржингийн бичээс

5. Бичигтийн үзүүрийн хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн тийш 60 орчим км, Сэлэнгэ мөрний солгой гарын цутгал болох Бөгсийн голын эхэнд орших Бичигтийн үзүүрийн хаднаа элдэв амьтдын сийлмэл зураг бий.

Бичигтийн үзүүрийн хад (урдаас)

Бичигтийн үзүүрийн хадны зураг

6. Дунд Хайлантайн амны адгийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн тийш 11 орчим км-т, Дунд Хайлантайн амны адагт гадаргуу дээрээ ланз, төвд үсгээр сийлсэн бичээс бүхий 1 хөшөө чулуу бий.

Дунд Хайлантайн амны адгийн хөшөө чулуу (урдаас)

Дунд Хайлантайн амны адгийн хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

7. Жаргалантын амны булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун хойш 12 орчим км-т, Жаргалантын амны адгаар цөөнгүй булш, хиргисүүр байхын зэрэгцээ гадаргуу дээрээ төвд үсгээр сийлсэн бичээстэй 1 хөшөө чулуу бий.

Жаргалантын амны булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Жаргалантын амны хиргисүүр (урдаас)

Жаргалантын амны хөшөө чулуу (урдаас)

8. Их Төлбөрийн голын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 30-40 орчим км, Их Төлбөрийн голын сав дагуу олон тооны булш, хиргисүүр оршино.

Их Төлбөрийн голын булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Их Төлбөрийн голын булш (зүүнээс)

Их Төлбөрийн голын хиргисүүр (зүүн урдаас)

9. Намнангийн хүрээний туйр, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 30 орчим км, Намнан уулын урд өвөр, Эрдэнэ уулын зүүн талд Намнангийн хүрээний туйр бий. Хүрээний туйрийн ойр орчмоор цөөнгүй булш, хиргисүүр байх ажээ.

Намнангийн хүрээний туйр (зүүн урдаас)

Намнангийн хүрээний туйр (баруун урдаас)

10. Нарийн Төлбөрийн голын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн тийш 15-25 орчим км-т, Нарийн Төлбөрийн голын аманд олон тооны булш, хиргисүүр, 3 буган чулуун хөшөө бий.

Намнангийн хүрээний туйр орчмын хиргисүүр (зүүн урдаас)

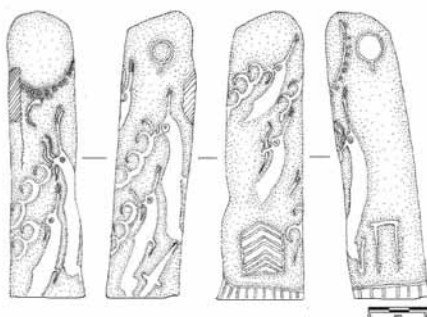

Нарийн Төлбөрийн голын булш, хиргисүүр (урдаас)

Хутаг-Өндөр сум

Нарийн Төлбөрийн голын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Нарийн Төлбөрийн голын 1-р буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

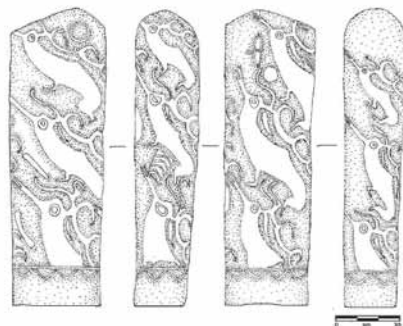

11. Усны арлын хүн чулуун хөшөө

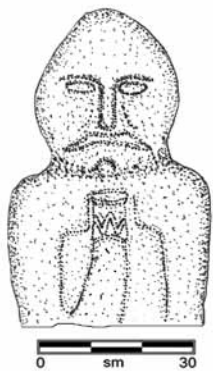
Сумын төвөөс зүүн урагш 13 орчим км-т, Сэлэнгэ мөрний хойд эрэг, Усны арал гэх газар 1 хүн чулуун хөшөө, маанийн үсэгтэй 2 чулуу бий.

Усны арлын бичигтэй чулуу

Нарийн Төлбөрийн голын 3-р буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Усны арлын хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Усны арлын хүн чулуун хөшөө, бичигтэй чулуу (урдаас)

12. Хутаг-Өндөр уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвийн хойд талын Хутаг-Өндөр уулын энгэр, бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр байрлана.

Хутаг-Өндөр уулын хиргисүүр (баруун урдаас)

Хутаг-Өндөр уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

Булган аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт

Баян-Агт сум

Бага нуурын булш, хиргисүүр
Бараан толгойн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
Гуа улаан уулын булш, хиргисүүр
Нарангийн хийдийн туйр
Үржин гүний хүрээний туйр
Халтарын голын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
Халтарын дуганы туйр
Хануйн рашааны орчмын булш, хиргисүүр
Цэгээн нуурын булш, хиргисүүр
Шарга нуурын булш, хиргисүүр, хадны зураг
Шивээт улааны цогцолбор дурсгал

Баяннуур сум

Баяннуурын дуганы туйр
Дэрсэн хэрэм
Ондгойн хэрэм
Өлзийт уулын булш, хиргисүүр, суврага
Өндөр цохионы бичээс
Талын хэрэм
Улаан хэрэм
Майхан уулын Шороон бумбагар
Цагаан дэнжийн балгас
Цогтын Цагаан байшин, гэрэлт хөшөө
Цөхийн булангийн хөшөө чулуу

Бугат сум

Алтаадын Бичигт гарамны бичээс, зосон зураг
Алтаадын голын булш, хиргисүүр, бичигт чулуу
Бага Бугат уулын булш, хиргисүүр
Бөөрөлжүүтийн голын булш, хиргисүүр
Дутуу хүрэмийн хадны зураг
Нарийны гарамны бичээс
Овоотын өврийн булш, буган чулуун хөшөө
Өндөр толгойн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
Өрлүүдийн дуганы туйр
Тэмээн сайрын хиргисүүр
Уул Алтаад голын эхний хадны зураг, хиргисүүр
Уулын голын хиргисүүр
Хөшөөн довын булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу
Хөшөөтийн булш, хиргисүүр, зурагтай чулуу
Хужирын голын Бичигт хадны бичээс, зосон зураг
Хужирын голын булш, хиргисүүр
Хужиртын дуганы туйр
Цацын хотгорын хүн чулуун хөшөө
Цачиртын амны хиргисүүр

Ямаа майлдагийн булш, хиргисүүр, хадны зураг

Булган сум

Баруун замын байлдааны ангийн цэргийн Штабын байшин
Дашчойнхорлин хийдийн чулуун бурхад
Диваажингийн сүм
Зүүн Түрүүний голын хүн чулуун хөшөө
Пүүсийн байшин
Хатанбаатарын бунхан
Цагаан суврага

Бүрэгхангай сум

Асгатын дэнжийн буган чулуун хөшөө
Бага булгийн туйр
Бичигтийн гарамны бичээс, зосон зураг
Бүдүүн толгойн агуй
Бүрэгийн хүрээний туйр
Гуа хадны зосон зураг, бичээс
Дулаан уулын булш
Зүүн Соо гүний хүрээний туйр
Наймганы сүмийн туйр
Өвгөнт уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг
Тооройн амны хүннү булш
Үүдэнтийн хадны зураг
Халгайтай дэнжийн буган чулуун хөшөө
Хамбын хүрээний туйр
Холчийн хөндийн хөшөө чулуу
Хөтөл өтгийн хадны зураг
Хөшөөн дэнжийн хүн чулуун хөшөө
Хөшөөт булш
Шовгор Зараагийн хадны зураг
Шувуутын хэрэм
Эмгэнтийн хэрэм

Гурванбулаг сум

Алтангадас уулын хөшөө чулуу
Бага Авзагын хадны зураг
Бүрдийн энгэрийн хөшөө чулуу
Бэрх уулын дунд өвөлжөөний булш, хиргисүүр, хадны зураг
Бэрх уулын хадны зураг
Бэрх уулын эхэн өвөлжөөний бичээс
Гурвалжин уулын түрэг бичээс, булш, хиргисүүр
Долоон худгийн дуганы туйр
Их Цагаан толгойн дурсгал
Их Тогоо уулын дурсгал
Очирт орон уулын хиргисүүр
Өнчин хайлаасын суврага

Тахилтын хөндийн хөшөө чулуу
Тахилтын хөндийн чулуун зам
Уйлант уулын шивээ
Хонгилд уулын булш
Хөл цагаан хошууны булш, хиргисүүр
Хөшөөн толгойн хөшөө чулуу
Хэрмэн дэрсийн хэрэм
Шивээ уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг

Дашинчилэн сум

Авгалын хөшөө
Арслантын бууцны булш, хиргисүүр, хадны зураг
Бага Өрхтийн булш, хиргисүүр
Бичигт шургуулгын бичээс
Бүдүүний бичээс
Бэрх хангай уулын зүүн үзүүрийн булш,
хиргисүүр
Дэрсэн хэрэм
Их Өрхтийн булш, хиргисүүр
Найдаг уулын дөрвөлжин хэрэм
Оорцог уулын хадны зураг
Түдэв гүний хүрээний туйр
Хамбын хүрээний туйр
Хангидайн хадны бичээс, хадны зураг
Хар бухын балгас
Хар хошууны хөшөө чулууд
Хоргын хөшөө
Цагаан үзүүрийн хэрэм
Цагаан чулуутын үзүүрийн хадны зураг
Цогтын гэрийн буйр
Чин толгойн балгас
Ямаан тариачийн хүрээний туйр, булш, хиргисүүр

Могод сум

Алаг шандны хадны зураг
Ар булгийн булш, хиргисүүр
Ар тэрэгтийн хадны зураг
Асгатын адгийн булш, хиргисүүр
Асгатын голын булш, хиргисүүр
Баавайн дуганы туйр
Булгийн давааны овоо, бичигтэй чулуу
Булгийн хадны зураг
Бумбатын голын хүрээний туйр
Бурхан толгойн бурханы хөрөг
Гунжингийн дэвсэгийн булш
Доод түрүүний хөшөө чулуу
Дуутын хадны зураг
Дэндгэрийн хадны зураг
Зайсангийн давааны овоо, зурагтай чулуу
Зэвтийн дөрөлжийн булш
Мухдагийн амны агуй

Мухдагийн амны хүннүгийн оршуулгын газар
Овооны цагаан овооны хадны зураг
Өлийн давааны хөшөө
Саадагт уулын өврийн булш, хиргисүүр
Тариатын буган чулуун хөшөө
Таширын хүрээний туйр
Тээг уулын хөшөө чулуу
Улаан бичигтийн тохойн хадны зураг
Улаан хаалганы хадны зураг
Ханангийн хадны зураг
Хар гозгорын хадны зураг
Хөл Асгатын дурсгал
Хөшигийн амны хиргисүүр
Хугархайн арын дэвсэгийн хиргисүүр
Хулжийн голын хавцлын булш, хиргисүүр
Хуурайн булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу
Хүйс толгойн булш, хиргисүүр, гэрэлт хөшөө
Цагаан эргийн хиргисүүр
Цахиуртай толгойн булш, буган чулуун хөшөө
Эрхэт уулын булш, хиргисүүр

Орхон сум

Адаг нугын булш, хиргисүүр
Ар хөндийн хүн чулуун хөшөө
Баруун Могойн голын хадны зураг, булш,
хиргисүүр
Бухтын өврийн буган чулуун хөшөө
Гурван гозгорын булш, хиргисүүр
Дамбацэрэн уулын уулын булш, хиргисүүр
Залуугийн голын булш, хиргисүүр
Зараа толгойн булш, хиргисүүр
Ивээлтийн дуганы туйр
Лосолын толгойн булш, хиргисүүр, хүн чулуун
хөшөө
Мээжит дуганы туйр
Орхон голын хадны зураг
Өрмийн Ар булгийн хүн чулуун хөшөө
Сээрийн адгийн булш, хиргисүүр, буган чулуун
хөшөөд
Сээрийн бригадын буган чулуун хөшөө
Хавцгайтын хийдийн туйр
Хорхойт уулын булш, хиргисүүр
Цагаан толгойн булш, хиргисүүр
Шандын дуганы туйр
Шувуутын буган чулуун хөшөө

Рашаант сум

Баялагийн амны булш, хиргисүүр
Бичигт хадны бичээс
Хөгнө Тарнын Залуу хийдийн орчмын булш,

хиргисүүр

Хөгнө Тарнын Залуу хийдийн туйр
Хөгнө Тарнын Өвгөн хийдийн туйр
Шилүүстэйн хөндийн хүн чулуун хөшөө

Сайхан сум

Адаг өвөлжөөний хадны зураг
Асган дэвсэгийн буган чулуун хөшөө
Бага хайрханы булш, хиргисүүр, хадны зураг
Байширын бүрдийн буган чулуун хөшөөд
Дов дэрс
Дэлийн хадны зураг
Естийн хар чулууны хадны зураг
Зараатын буган чулуун хөшөө /сумын төвд буй/
Могойн Шинэ усны дурсгал
Наваан гүдэнгийн хийдийн туйр
Нарийн хүрэмтийн буган чулуун хөшөөд
Сумын төвийн хиргисүүр
Сүүжийн давааны түрэг бичээс
Түнгэлэг нуурын булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу
Хөшөөн дэвсэгийн буган чулуун хөшөөд
Хөшөөн дэвсэгийн хүн чулуун хөшөөд
Хөшөөн шандны тахилын онгон
Цохион дөрөлжийн давааны булш, хиргисүүр

Сэлэнгэ сум

Алаг морьтын хөшөө чулуу
Ахай гүний хүрээний туйр
Баруун голын булш, хиргисүүр
Баянголын хүрээний туйр
Бухын голын булш, хиргисүүр
Долоон модны булш, хиргисүүр
Дуган дэвийн хөшөө чулуу
Зүүн голын булш, хиргисүүр
Ингэт толгойн хүн чулуун хөшөө
Их Хайлантайн амны булш, хиргисүүр
Их Хайлантайн амны хөшөө чулуу
Нарангийн амны адгийн булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу
Хадан хошууны булш, хиргисүүр, хөшөө чулууд
Харлагийн Намсрай бурхан
Харлагийн хурлын туйр, булш
Харцайн дуганы туйр
Хийдийн давааны хөшөө чулуу
Холтост нугын хийдийн туйр
Цонхлонгийн агуйн бичээс
Цүүцийн голын зосон зураг
Шавартын дуганы туйр

Тэшиг сум

Баргын хурлын туйр
Бургастай заставын хөшөө чулуу
Бургастайн хөндийн булш, хиргисүүр
Буурал аавын овоо
Дүгнэнгийн хясааны бурханы хөрөг
Индэрт толгойн өврийн бичигтэй чулууд
Мандал уулын өврийн булш, хиргисүүр
Моностын буган чулуун хөшөөд
Өвөлжөөний гозгорын булш, хиргисүүр
Өлзийт овооны булш, хиргисүүр
Самбартай хөтлийн булш, хиргисүүр
Тавтын голын хөшөө чулууд
Тардагийн амны булш, хиргисүүр
Тахилтын амны булш, хиргисүүр
Тахилтын овооны булш, хиргисүүр
Төмөр харуулын хүрээний туйр
Тэшигийн буган чулуун хөшөөд, булш, хиргисүүр
Тэшигийн голын булш, хиргисүүр
Тэшигийн хүрээний туйр
Улиатайн амны булш, хиргисүүр
Хадат уулын булш, хиргисүүр
Ханангийн арын хиргисүүр
Хар толгойн булш, хиргисүүр
Хөшигийн өврийн булш, хиргисүүр
Хүүшийн адгийн булш, хиргисүүр
Цаламын голын булш, хиргисүүр
Шанх толгойн булш, хиргисүүр
Шанш толгойн булш, хиргисүүр
Шарилантын дэнжийн хөшөө чулуу
Эрэнгийн голын булш, хиргисүүр
Эрэнгийн хийдийн туйр

Хангал сум

Бинтийн овооны хадны зураг
Булгийн адгийн булш, хиргисүүр
Дордоомын голын бичээс
Дордоомын голын хиргисүүр
Дээд эвэртийн хадны зураг
Галтай амны хөшөө чулуу
Ламын хийдийн туйр
Майхан толгойн булш, хиргисүүр, бичээс
Овоотын өврийн бичигтэй чулуу, хиргисүүр
Өндөр уулын булш, хиргисүүр
Сангийн бэлчирийн хиргисүүр
Сөртийн булш, хиргисүүр
Сөртийн дуганы туйр
Сумын төвийн булш, хиргисүүр
Туг толгойн хөшөө чулуу
Тэмээн бууцны булш, хиргисүүр

Хөшөөн дэвийн хөшөө чулуу
Хөшөөтийн бичигтэй чулуу
Хөшөөтийн эхний бичигтэй чулуу,
хиргисүүр
Цүхэрийн дуганы туйр

Хишиг-Өндөр сум

Ар ханангийн түрэг бичээс
Баруун Соо гүний хүрээний туйр
Дэлийн үзүүрийн булш, хиргисүүр
Жаргалантын өврийн бурхантай чулууд
Мааньтын голын хиргисүүр
Мандуйн хоолойн хөшөө
Мөнгөн уулын булш, хөшөө чулуу
Өвгөн ламын булш
Хамбын хийдийн туйр
Хойд хүрэм уулын булш, хиргисүүр, буган
чулуун хөшөө
Хөшигийн хүрэмийн булш, хиргисүүр,
хадны зураг
Хүрээний голын хийдийн туйр
Шар хадны буган чулуун хөшөө
Шивээгийн харуулын цонж

Хутаг-Өндөр сум

Арслант толгойн дурсгал
Баян нуурын хөшөө чулуу
Баянголын амны буган чулуун хөшөө
Бичигт бэржингийн бичээс
Бийбулагийн балгас
Битүүгийн амны булш
Бичигтийн үзүүрийн булш, хадны зураг
Бурхан толгойн булш
Баянзүрх уулын булш, хиргисүүр
Буян хантын хадны зураг
Бэлэнсэнгийн хийдийн туйр
Гочоо ламын хийдийн туйр
Гуртын хөтлийн хөшөө чулууд
Дархан уулын булш, хиргисүүр
Дөрөлжийн булш, чулуун зэвсгийн суурин
Дуганы цагааны бурханы хөрөг
Дунд Хайлантайн амны адгийн хөшөө
чулуу
Жаргалантын амны булш, хиргисүүр,
хөшөө чулуу
Жанжин гүний хүрээний туйр
Замбын хийдийн туйр
Их Төлбөрийн голын булш, хиргисүүр
Моностын хөтөлийн булш, хиргисүүр
Мухдагийн амны булш

Намнан уулын булш, хиргисүүр
Намнангийн хүрээний туйр, хиргисүүр
Нарийн Төлбөрийн голын булш, хиргисүүр,
буган чулуун хөшөөд
Нарстын хөшөө чулууд
Өгөөмөр уулын булш
Өлийн давааны хөшөө чулуу
Тарвагатайн хурлын туйр
Төмөрийн хийдийн туйр
Тэмээтийн бэлийн хөшөө чулуу
Тээлийн булш
Улаан тэмээтийн булш, хиргисүүр
Усны арлын хүн чулуун хөшөө
Уургын голын булш, хиргисүүр
Хайлаантын голын булш, хиргисүүр
Хайлантайн хүрээний туйр
Ханан хадны булш
Хариу уулын булш
Харуулын гозгорын булш
Холтост нугын булш, хиргисүүр
Холтост хүрэмийн хэрэм
Хөшөөтийн амны булш, хөшөө чулуу
Хөшөөтийн булш, хиргисүүр
Хужир нугын хөшөө чулууд
Хутаг-Өндөр уулын булш, хиргисүүр
Цагаан бургасны амны булш, хиргисүүр
Цоохорын хурлын туйр
Элст хөтлийн булш, хиргисүүр
Эмгэнт хошууны булш, хиргисүүр, хадны зосон
зураг

Товчилсон үгийн тайлал

АБНБУ	Автономит Бүгд Найрамдах Буриад Улс
АДХ	Ардын Депутатуудын Хурал
АИХ	Ардын Их Хурал
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНМАУ	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс
БНПАУ	Бүгд Найрамдах Польш Ард Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУЯ	Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Яам
ЗДТГ	Засаг Даргын Тамгын Газар
ЗСБНХУ	Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс
ИКОМОС	ICOMOS буюу International Council on Monuments and Sites/ Хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрыг хамгаалах Олон Улсын Зөвлөл
ИТХ	Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал
МЗТСХЭ	Монгол Зөвлөлтийн Түүх Соёлын Хамтарсан Экспедици
МУБИС	Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль
МУИС	Монгол Улсын Их Сургууль
МХГ	Мэргэжлийн Хяналтын Газар
НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
НШУС	Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Сургууль
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
ӨМӨЗО	Өвөр Монголын Өөртөө Засах Орон
САА	Сангийн Аж Ахуй
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
СӨТ	Соёлын өвийн төв
УБХ	Улсын Бага Хурал
УИХ	Улсын Их Хурал
УНБМС	Улсын Нэгдсэн Бүртгэл-Мэдээллийн Сан
ШУА	Шинжлэх Ухааны Академи
ШУХ	Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн
ЮНЕСКО	/UNESCO буюу United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/ Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллага

Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт

1. Баяр Д. Монголын төв нутаг дахь Түрэгийн үеийн хүн чулуу. УБ., 1997
2. Болд Л. БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс. УБ., 1990
3. Болдбаатар Ж, Пүрэвсүрэн Ц. Булган аймгийн бага нэвтэрхий толь. УБ., 2008
4. Волков В.В. Оленные камни Монголии. М. 2002
5. Гонгоржав Г, Энхбат Г. “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” толь бичгийн хэрэглэгдэхүүн бүрдүүлэх экспедицийн өдрийн тэмдэглэл. Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 1997
6. Даваацэрэн Б. “Булган аймгийн үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулсан ажлын тайлан” Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 2011
7. Дорж Д. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2007
8. Лхагвасүрэн Х. Монголын археологи. (Чингэс хааны үе) Тэргүүн дэвтэр. УБ., 2007
9. Майдар Д. Монголын хот тосгоны гурван зураг. УБ., 1970
10. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал (Сэдэвчилсэн лавлах) УБ., 1999
11. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. (редактор Д.Цэвээндорж, Н.Уртнасан) УБ., 2008
12. Монголын нэвтэрхий толь. (ерөнхий редактор Б.Чадраа) УБ., 2000
13. Монголын Урлагийн Зөвлөлийн 2010 оны тайлан. УБ., 2010
14. Намнандорж О. Түүвэр зохиол. III боть. (эмхэтгэсэн Н.Дэнсмаа) УБ., 2005
15. Очир А, Энхтөр А, Эрдэнэболд Л. Хар бух балгас ба Туул голын сав дахь Хятаны үеийн хот суурингууд. УБ., 2005
16. Пэрлээ Х. Эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд. I-II боть. (эмхэтгэсэн У.Эрдэнэбат) УБ., 2001
17. Соёл урлаг шинэ нөхцөлд – I-YI. УБ., 1995, 2000, 2003, 2005, 2007, 2009
18. Сономдагва Ц. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт 1691-1977. УБ., 1998
19. Сэр-Оджав Н. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2003
20. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хамгаалах, сэргээн засварлах үндэсний хөтөлбөр. УБ., 1998
21. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамгаалагчдад. (Редактор Ц.Цэндсүрэн) УБ., 2008
22. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр. УБ., 2009
23. Цэвээндорж Д, Баяр Д, Цэрэндагва Я, Очирхуяг Д. Монголын археологи. УБ., 2003
24. Цэвээндорж Д. Монголын археологийн судалгаа /Эрдэм шинжилгээний илтгэл, өгүүлэл/ I-YI боть. УБ., 2003, 2003, 2004, 2004, 2009

